

A Critical Examination of "Mistake" in Iranian Civil Law, Based on the Common Lexical Nature of "Mistake" Between the French Legal System and Islamic Law

Ataollah Bigdeli · Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Social and Cultural
Sciences, Imam Hussein University, Tehran, Iran. ataollah.bigdeli@gmail.com

Abstract

1. Introduction

The concept of "mistake" in contractual agreements is a critical point of consideration within various legal systems, each offering distinct approaches to its resolution. This paper focuses on the nature of "mistake" as addressed in Iranian civil law, highlighting the complexities arising from the amalgamation of concepts derived from both the French legal system and Imamiya jurisprudence. The primary aim is to unravel the ambiguities and interpretive challenges presented by the current legal provisions in Iran concerning mistakes in contracts. These challenges are attributed to the convergence of two distinct legal philosophies, each with its unique terminological and conceptual understandings of "mistake." Through a comparative analysis, this study seeks to elucidate the semantic and judicial confusions, proposing pathways towards a more coherent legal interpretation or possible legislative reformations to mitigate these ambiguities.

2. Research Question

The central inquiry of this research revolves around the following question: how does the conflation of the lexical and conceptual frameworks of "mistake" from both the French legal system and Islamic law contribute to the ambiguities and interpretive challenges within Iranian civil law, and what reforms or interpretations could enhance the coherence of legal provisions regarding mistakes in contracts?

3. Research Hypothesis

This study proposes two hypotheses: Firstly, the provisions regarding "mistake" in Iranian civil code are inherently ambiguous, leading to significant interpretive challenges. This ambiguity is largely due to the dualistic incorporation of "mistake" as understood in both French legal terminology and Imamiya jurisprudence, without a clear distinction or integration strategy. Secondly, the root of these controversies and ambiguities lies in the failure to acknowledge and address the "common lexical" nature of "mistake" between these two systems, resulting in semantic and judicial inconsistencies that fundamentally hinder the adjudication process regarding contract mistakes in Iranian law.

4. Methodology & Framework, if Applicable

The research methodology employed in this study is primarily library-documentary, involving an extensive review of existing literature, legal documents, and previous research findings. The comparative analysis framework is pivotal to understanding the juxtaposition of the French legal system's and Imamiya jurisprudence's interpretations of "mistake." This approach facilitates the identification of similarities, differences, and theoretical advantages, providing a comprehensive understanding of how these divergent perspectives contribute to the current legal ambiguities in Iran. The analysis extends to recent amendments in the 2016 French civil code, offering updated insights that previous studies have overlooked. Through this methodological lens, the paper delves into the conceptual-terminological conflict that underpins the ambiguities in Iranian civil law, presenting novel arguments and explanations to address these challenges.

5. Results & Discussion

The analysis conducted in this study reveals the ambiguities present within the Iranian civil law concerning the concept of "mistake" in transactions. This issue primarily stems from the amalgamation of the French legal doctrine's interpretation of mistake and the Imamiya jurisprudence's approach, both of which have historically influenced Iranian legal systems but offer differing perspectives on the nature and implications of mistakes in contractual agreements.

From the French legal doctrine, the categorization of mistakes into errors that lead to a defect in will, defect in consent, and ineffective mistakes, with their corresponding legal consequences (absolute nullity,

relative nullity, and validity, respectively), has been a cornerstone in understanding and adjudicating contracts. The 2016 reforms in the French civil code, which sought to align more closely with the Roman tradition, underscored a significant shift by placing all mistakes under the umbrella of relative nullity, thereby prioritizing the preservation of contracts unless a significant defect in consent is proven.

Contrastingly, Islamic law distinguishes mistakes that lead to a defect in will, resulting in the nullity of the contract, from those constituting a defect in consent, which merely give rise to the right of annulment. This distinction is crucial as it underscores a more nuanced approach to handling mistakes, recognizing the varying degrees of impact a mistake can have on the contractual agreement's validity.

The integration of these diverse perspectives into Iranian civil code, particularly through the borrowing of terms and concepts, has led to a situation where the provisions related to "mistake" are fraught with ambiguity and inconsistency. This is evident in the legislative texts, where French-influenced (articles 199 to 201) coexist with those drawing from Imamiya jurisprudence (articles 353, 762, 1070, etc.), without a clear distinction or harmonization of the underlying principles.

This study's findings underscore the critical need for a comprehensive review and revision of the Iranian civil law's provisions on mistake. The semantic and judicial conflicts that arise from the current framework do not merely represent an academic concern but have real-world implications for the interpretation and enforcement of contracts. The lack of clarity and consistency undermines the predictability and security that are fundamental to contractual relations, posing significant challenges for both domestic and international legal transactions involving Iranian law.

6. Conclusion

The investigation into the provisions related to "mistake" within the Iranian civil law highlights a critical area of ambiguity and contention, stemming from the confluence of French legal doctrine and Imamiya jurisprudence. This study proposes that the root cause of these disputes lies in the failure to clearly distinguish and harmonize the concepts of mistake as understood in these two influential legal traditions.

To address this issue, this paper recommends a theoretical and practical overhaul of the relevant provisions. Theoretically, adopting a jurisprudential approach to categorize mistakes into three distinct types—defect in will, defect in consent, and ineffective mistakes—with

corresponding legal consequences, offers a pathway to clarity. This approach would align the legal framework with the nuanced understanding of mistake in Imamiya jurisprudence while providing a clear, structured basis for adjudication.

Practically, for an interim solution, a more precise interpretation of "the subject matter itself of the transaction" in Iranian civil code articles 199 and 200 is advocated. This interpretation aims to reconcile the current provisions with the practical realities of contract law, ensuring that defects in consent related to the characteristics of the subject matter lead to voidability rather than nullity, thus preserving the integrity of contractual agreements where possible.

Ultimately, the resolution of the ambiguities surrounding the concept of "mistake" in Iranian civil code requires a balanced integration of jurisprudential tradition and contemporary legal principles. By embracing a more defined and harmonized approach, Iranian law can enhance the predictability, fairness, and effectiveness of its contract law provisions, thereby fostering a more stable and trustworthy legal environment for both domestic and international parties.

Keywords: Mistake in Islamic Law, Mistake in French Law, Defect in Will, Defect in Consent, Ineffective Defect.

بررسی انتقادی «اشتباه» در حقوق مدنی ایران، بر اساس نظریه مشترک لفظی بودن «اشتباه» بین نظام حقوقی فرانسه و فقه امامیه

عطاءالله بیگدلی • استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم اجتماعی و فرهنگی، دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام، تهران،
ataollah.bigdeli@gmail.com ایران.

چکیده

مواد ناظر به «اشتباه» در موضوع و اطراف معامله، در قانون مدنی ایران بسیار مبهم و مناقشه‌برانگیز است. ریشه و دلیل این مناقشات چیست؟ دکترین حقوق فرانسه، با تفسیر مواد ناظر به اشتباه در قانون مدنی قدیم، اشتباه را به اشتباه منجر به عیب در اراده، عیب در رضا و اشتباهات غیر مؤثر تقسیم نموده بودند و به ترتیب، حکم معاملات مشتمل بر این عیوب را باطل مطلق، باطل نسبی و صحیح می‌دانستند. اصلاحات سال ۲۰۱۶ قانون مدنی فرانسه در راستای حفظ صحت قراردادها، هم‌چون سنت رومی، ضمانت اجرای تمامی انواع اشتباه - حتی منجر به عیب در اراده - را بطلان نسبی قرار داده است. در قانون و دکترین فرانسه، اشتباه اصطلاحی، اشتباه به مثابه عیب در رضا است و سایر انواع اشتباه با تسامح اشتباه نامیده می‌شود. در فقه امامیه، اشتباه منجر به عیب در اراده، منجر به بطلان عقد و اشتباه به عنوان عیب رضا منجر به ایجاد حق فسخ و اشتباهات جزئی نیز فاقد اثر بر صحت عقد هستند. در فقه امامیه، برخلاف حقوق فرانسه، اشتباه اصولاً برای اشتباه به مثابه عیب در اراده اصطلاح شده است. لذا اشتباه در فقه امامیه و حقوق فرانسه، مشترک لفظی است. قانون مدنی ایران به علت عدم تمایز دقیق بین اصطلاح اشتباه در فقه امامیه و حقوق فرانسه، در مواد ۱۹۹ تا ۲۰۱ از اصطلاح فرانسوی و در مواد ۳۵۳، ۷۶۲، ۱۰۷۰ و سایر مواد ناظر به اختیارات، از اصطلاح فقهی اقتباس کرده است. نتیجه پژوهش حاضر چنین بود که برای اصلاح دوگانگی مذکور، می‌بایست اشتباه را به سه درجه عیب در اراده، عیب در رضا و عیب غیر معیّب تقسیم کرد و حکم هر یک را بر اساس فقه امامیه روشن ساخت.

واژگان کلیدی: اشتباه در فقه امامیه، اشتباه در حقوق فرانسه، عیب در اراده، عیب در رضا، عیب غیر معیّب.

مقدمه

در هر عقدی ممکن است متعاملان «اشتباه» کنند. مبتنی بر فروض منطقی، این اشتباه در موضوعات و درجات مختلفی رخ می‌دهد؛ از اشتباه در شخص طرف معامله تا اشتباه در موضوع معامله (مانند اشتباه در کالا یا خدمات تبادل‌شده) یا اشتباه در تقویم ثمن، اشتباه در جهت معامله، اشتباه در الفاظ انتقال قصد و... . نظام‌های حقوقی گوناگون برای حل این مسئله راهکارهای مختلفی را پیموده‌اند. این پژوهش به صورت مشخص در پی اثبات دو مدعا (فرضیه) است. نخست اینکه، مواد ناظر به اشتباه در قانون مدنی ایران مبهم و تفسیر منسجم آن‌ها دشوار و مناقشه‌برانگیز است. دوم، با پرسش از علت ریشه‌ای این مناقشات، اثبات کند که این ابهام و دشواری در تفسیر به این علت است که «اشتباه» در نظام فرانسوی و فقهی «مشترک لفظی» است. قانون ایران با عدم توجه به این مسئله، اصطلاحات و احکام «اشتباه» را از دو نظام حقوقی فرانسوی و فقهی وام گرفته و با هم ترکیب کرده است. مزج دو واژه مشترک لفظی منجر به ابهام معنایی و حکمی شده و برای همین به دست دادن حکم اشتباه در حقوق ایران اصولاً ناممکن است. سرانجام، مقاله می‌کوشد با نزدیک شدن به یک نظام حقوقی، تفسیر یا اصلاحات تقنینی را پیشنهاد دهد که انسجام مواد بیشتر شود.

پیشینه، یافته‌ها و روش‌شناسی پژوهش: در تمام کتاب‌های شرح قانون مدنی، بخشی درباره تفسیر مواد اشتباه موجود است (امامی، ۱۳۵۵، ج ۴، ص. ۴۰؛ قائم‌مقامی، ۱۳۵۶، ج ۲، ص. ۲۲۸؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص. ۱۷۰؛ امیری قائم‌مقامی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۲۶۰؛ کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۲۴۵؛ صفایی، ۱۳۸۳، ص. ۹۴؛ قاسم‌زاده، ۱۳۸۳، ص. ۷۷؛ شهیدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ش ۲۲۲، ص. ۱۸۴؛ بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۸).

در این موضوع تک‌نگاری‌هایی نیز انجام شده است. آخوندی در کتاب اشتباه در موضوع قرارداد با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و انگلستان (۱۳۹۰)، پس از بررسی تاریخچه اشتباه، به تدقیق این مفهوم مبادرت کرده و با تقسیم دقیق انواع اشتباه در نظام‌های حقوق مختلف، به آثار و شرایط اشتباه در موضوع معامله پرداخته است. کتاب، اراده را مبنای فلسفی تأثیر اشتباه می‌داند و این مبنا را بر لزوم تطابق ایجاب و قبول منطبق می‌کند. کتاب، دیگر نظریات بنیادین توجیه چرایی اثر اشتباه مانند حسن نیت و قواعد اخلاقی، لاضرر و... را مطرح و سرانجام شرایط تأثیر اشتباه مانند اساسی بودن، وقوع در قلمرو تراضی و شرایط اثباتی را بحث کرده است.

محسنی در کتاب اشتباه در شخص طرف قرارداد (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه) (۱۳۹۰)، ساختاری شبیه ساختار کتاب آخوندی را پی گرفته است (تاریخچه، مفهوم، اقسام، مبانی تأثیر، آثار اشتباه در شخص طرف قرارداد، انواع تأثیر، آثار اشتباه با توجه به نوع آن و شرایط تأثیر اثبات اشتباه). محسنی نیز اراده را مبنای فلسفی تأثیر اشتباه می‌داند. این نویسنده معتقد است اثر اشتباه بسته به درجه آن یا بطلان مطلق قرارداد است یا ایجاد حق فسخ و برخی اشتباهات هیچ تأثیری بر قرارداد ندارد. اشتباه در حقوق ایران باعث عدم نفوذ قرارداد نمی‌شود. این کتاب مرور خوبی بر ادبیات فقهی این حوزه دارد.

مددی حمزه‌خانلو در کتاب اشتباه در خود موضوع معامله در حقوق ایران و فرانسه (۱۳۹۳)، به مطالعه‌ای مروری و کم‌ویش جامع در این باره دست زده است. کتاب، مطالعه تطبیق فقهی نیز دارد و مباحث مفهوم‌شناسی و حکم‌شناسی را به‌خوبی دسته‌بندی کرده است. امتیاز این کتاب توجه به عدم امکان دادن حکمی قطعی درباره اشتباه در خود موضوع معامله در حقوق ایران است (مددی حمزه‌خانلو، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۷).

قابل در کتاب بررسی اشتباه در اوصاف مهم مورد معامله (۱۳۹۳)، به‌رغم اختصار اثر، به بنیادهای فقهی بحث اشتباه پرداخته و آثار و احکام اشتباه در قانون مدنی را در پرتوی موازین فقهی نقد و بررسی کرده است. کتاب دارای دو فصل مقدماتی شایان توجه درباره اراده و عیب است. در بخشی نیز آثار اشتباه بر خيارات مندرج در فقه را بحث کرده است که در آثار دیگر مشابهی ندارد.

خادمی آراسته در کتاب آثار اشتباه در اعمال حقوقی (۱۳۹۶)، مرور بسیار مختصر و آموزشی بر احکام و آثار اشتباه داشته است؛ به‌ویژه آثار اشتباه را بر ایقاعات و عقود چون بیع، وصیت و نکاح بررسی کرده است.

خلیجیان در کتاب اشتباه مؤثر در قراردادها (۱۳۹۶)، مرور مختصر و مفیدی بر اصلی‌ترین مسائل حوزه اشتباه (مفهوم‌شناسی، انواع و به‌ویژه اشتباه به‌عنوان عیب اراده، قلمرو اشتباه (خود موضوع، شخص، علت تعهد، جهت تعهد و...)، نظریات تشخیص علت عمده و اوصاف جوهری (شخصی و نوعی) و نظریات اساتید درباره حکم انواع اشتباه در حقوق ایران داشته است. اثر با اینکه مختصر است، مطالعه فقهی تطبیقی خوبی دارد، اما انتقادی نبوده و فاقد نظر جدید است.

گنجی در کتاب مطالعه تطبیقی عیوب اراده در حقوق ایران و مصر (۱۳۹۶)، چند صفحه مختصر را به بحث اشتباه اختصاص داده و انواع و آثار اشتباه را در حقوق ایران و مصر در چند بند بررسی کرده است.

یادگار صالحی در کتاب اشتباه در موضوع معاملات و قراردادهای با بررسی در حقوق ایران، فقه و رویه دیوان عالی کشور (۱۳۹۶)، مروری اجمالی بر نظریات تفسیری اساتید حقوق در حوزه اشتباه داشته است. این اثر آموزشی و فاقد مباحث انتقادی و بنیادین است.

در حوزه مقالات علمی، آثار تولیدشده بسیار اندک است. محسنی در مقاله «اشتباه در اوصاف شخص طرف قرارداد در فقه، حقوق فرانسه و حقوق ایران» (۱۳۸۶)، تحلیلی از نسبت اراده و اشتباه ارائه داده که بعدها در کتابش به تفصیل بررسی شده است. ایشان در مقاله دیگری همین موضوع را در حقوق ایران و فرانسه بررسی کرده است (محسنی و شفیع‌زاده خولنجانی، ۱۳۹۳).

یافته‌ها و نوآوری‌های پژوهش: پژوهش حاضر ثمره مرور تمام موارد بالا و دارای مواردی جدید به این شرح است. ۱. در حوزه مرور و مطالعه تطبیقی مفهوم و احکام متضمن اصلاحات بسیار مهم سال ۲۰۱۶ قانون مدنی فرانسه است؛ تحقیقات گذشته هیچ‌یک به‌روزرسانی نشده‌اند. ۲. در حوزه فرضیه هیچ‌یک از آثار گذشته ابهامات قانون مدنی ایران را بر اساس تعارض مفهومی اصطلاحی «اشتباه» مبتنی بر فرضیه مشترک لفظی بودن «اشتباه» میان فقه و حقوق فرانسه تبیین نکرده‌اند. ۳. استدلال‌ها و تبیین‌هایی جدید در مبهم بودن مفهوم و حکم اشتباه در حقوق ایران ارائه شده است. ۴. استدلال‌های جدید در جرایب این ابهام مبتنی بر مزج نادرست دو نظام حقوقی. در این مقاله نشان داده‌ایم قانون مدنی ایران دو اصطلاح را با هم آمیخته است. اشتباه در نظام فرانسوی اصطلاحاً ناظر بر اشتباهات منجر به عیب در رضاست و ضمانت اجرای اصولی آن بطلان نسبی است، اما در فقه امامیه اشتباه اصطلاحاً برای اشتباهات منجر به عیب در اراده به کار برده شده و ضمانت اجرای آن بطلان مطلق عقد است. مقنن ایرانی تلاش داشته است این دو اصطلاح را در مجموع قوانین هم‌زمان استفاده کند که منجر به عدم هماهنگی میان مواد شده است.

پیش‌فرض مقاله این است که خواننده مقالات و آثار پیشین را مرور کرده است. از این‌رو وارد مباحثی مانند تعریف اشتباه در نظام‌های مختلف و احکام و... نمی‌شود.

روش‌شناسی پژوهش: جمع‌آوری داده‌ها بر اساس روش کتابخانه‌ای اسنادی است. روش تحلیل داده‌ها بر اساس مطالعه تطبیقی نظام‌های حقوقی با یکدیگر و فهم تفاوت‌ها، تشابه‌ها و

امتیازات نظریات است.

۱. ابهام و دشواری تفسیر مواد ناظر به اشتباه

ادعای نخست مقاله حاضر این است که «مواد ناظر به اشتباه در قانون مدنی ایران مبهم و تفسیر منسجم مواد دشوار است». استدلال بر این ادعا به صورت منطقی زیر است.

الف. هر متنی که دارای واژگان غیرتعریف‌شده و احکام متعارض باشد، مبهم و تفسیرش دشوار است.

ب. مواد ناظر به اشتباه در قانون مدنی ایران دارای واژگان غیرتعریف‌شده و احکام متعارض است.

در نتیجه، مواد ناظر به اشتباه در قانون مدنی ایران مبهم و تفسیرش دشوار است.

۱.۱. اثبات مقدمات

مقدمه اول به صورت شهودی و عرفی درست است و نیاز به اثبات مستقل ندارد.

مقدمه دوم دارای دلایل زیر است.

۱. به‌کارگیری الفاظ ناآشنا و تعریف‌نشده در فقه و نظام حقوقی ایران: قانون مدنی ایران در ماده ۲۰۰ از عبارت «خود موضوع معامله» و در ماده ۲۰۱ از عبارات و واژگان صحت معامله، خلل، شخصیت و علت عمده عقد استفاده کرده است. این عبارات و واژگان در سنت حقوقی ایران سابقه نداشته و در قانون نیز تعریف نشده‌اند. به‌کارگیری عبارات و واژگان غیراصطلاحی و نامأنوس موجب ابهام است. برای مثال، ۱. منظور از واژه «خلل» چیست؟ آیا منظور عدم نفوذ است یا بطلان یا بطلان نسبی در حقوق فرانسه یا قابلیت فسخ و خیار کردن عقد یا معلق شدن عقد؟ ۲. منظور از شخص و شخصیت چیست و این تفکیک چه ثمره‌ای دارد؟ اگر منظور از شخص، هویت فیزیکی و منظور از شخصیت هویت معنوی و اوصاف شخصیتی فرد باشد، آیا میان حکم اشتباه در شخص و اشتباه در شخصیت فرق است؟ فرض کنید فردی می‌خواهد با خانم «الف» ازدواج کند. خانم «الف» دارای شخص است که محور آن خانم «الف» بودن است و شخصیتی دارد که شامل اوصاف و ویژگی‌های او است. اگر طرف به اشتباه با خانم «ب» ازدواج کند، این اشتباه در شخص است و اگر با خود خانم «الف» ازدواج کند که به اشتباه گمان می‌کرده دارای مدرک لیسانس است و معلوم شود که بی‌سواد است، این اشتباه

در شخصیت است. آیا اشتباه در «شخص» موجب خلل در معامله نیست؟ به نظر می‌رسد منظور ماده از «شخصیت» در انتهای ماده، عقود بوده است که خود طرفین عقد در آن اصالت و اهمیت دارند و رکن عقد هستند مانند نکاح و این معنا را به اشتباه با واژه شخصیت بیان کرده است. همین ابهامات در عبارات «خود موضوع معامله» و «علت عمده» نیز وجود دارد.

۲. وجود تعارض صریح در مواد: دلیل دیگر دشواری تفسیر این مواد، وجود تعارض صریح حکمی در مجموعه مواد قانون مدنی درباره اشتباه است؛ به این شرح که ماده ۱۹۹ قانون مدنی ضمانت اجرای اشتباه را اصولاً «عدم نفوذ» می‌داند. ماده ۲۰۰ قانون مدنی دامنه عدم نفوذ را در حوزه اشتباه، در خود موضوع معامله می‌داند و به مفهوم مخالفش دلالت دارد که اگر اشتباه در خود موضوع معامله نباشد، معامله «صحیح» است. ماده ۲۰۱ قانون مدنی نیز اشعار می‌دارد اشتباه در شخص طرف معامله اگر علت عمده نباشد، عقد «صحیح» و اگر علت عمده باشد، به قرینه ماده ۱۹۹ قانون مدنی، معامله «غیرنافذ» است. این احکام از ظاهر و مفهوم مخالف این سه ماده استنتاج می‌شود، اما قانون مدنی در بخش عقود معین احکام دیگری صادر کرده است و در ماد ۳۵۳ می‌گوید «هرگاه چیز معینی به عنوان جنس خاص فروخته شود و در واقع، از آن جنس نباشد، بیع باطل است و اگر بعضی از آن از غیر جنس باشد، نسبت به آن بعض باطل است و نسبت به بقیه مشتری حق فسخ دارد». ماده ۷۶۲ این قانون مقرر می‌دارد «اگر در طرف مصالحه یا در مورد صلح اشتباهی واقع شده باشد، صلح باطل است». ماده ۱۰۶۷ قانون مدنی مقرر می‌دارد «تعیین زن و شوهر به نحوی که برای هیچ‌یک از طرفین در شخص طرف دیگر شبهه نباشد، شرط صحت نکاح است». به قرینه ماده ۱۰۷۰ این قانون، منظور از شرط صحت در مقابل بطلان است نه عدم نفوذ؛ یعنی طبق ماده ۳۵۳ قانون مدنی اشتباه در خود موضوع معامله موجب «بطلان عقد»، طبق ماده ۷۶۲ اشتباه در خود موضوع و شخص طرف معامله موجب «بطلان عقد» و طبق ماده ۱۰۶۷ اشتباه در شخص طرف عقد موجب «بطلان عقد» است. قانون مدنی در مواد ناظر به اختیارات نیز انواع دیگری از اشتباه را مورد توجه قرار داده است؛ اختیار غبن، اشتباه در ثمن معامله است که منجر به حق فسخ می‌شود (ماده ۴۱۶) نه عدم نفوذ یا بطلان. اختیار عیب که اشتباه در موضوع معامله است، موجب حق اخذ ازش یا اختیار است (ماده ۴۲۲). تدلیس که ممکن است موجب اشتباه در تمام موضوعاتی مانند طرف

معامله و... بشود، منجر به حق خیار است (ماده ۴۳۹). همان‌گونه که روشن است، سه حکم عدم نفوذ، بطلان و فسخ با یکدیگر دست‌کم تعارض اولیه دارند.

۳. نظر خبرگان: یکی از دلایل اثبات ادعا، نظر خبرگان آن حوزه در تأیید یا رد ادعاست. تقریباً تمام حقوق‌دانان و شارحان قانون مدنی به ابهام و تعارض در مواد ناظر به اشتباه اذعان دارند (امامی، ۱۳۵۵، ج ۴، ص ۴۰؛ قائم‌مقامی، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۲۲۸؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۷۰؛ امیری قائم‌مقامی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۶۰؛ کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ش ۲۴۵؛ صفایی، ۱۳۸۳، ص ۹۴؛ قاسم‌زاده، ۱۳۸۳، ص ۷۷؛ شهیدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ش ۲۲۲، ص ۱۸۴؛ بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص ۲۴۸)؛ چنان‌که محققانی که کتاب خاصی در این باره نگاشته‌اند، این نظر را تأیید می‌کنند (آخوندی، ۱۳۹۰؛ محسنی، ۱۳۹۰؛ مددی حمزه‌خانلو، ۱۳۹۳؛ قابل، ۱۳۹۳).

۲.۱. نظریات حل ابهام

برای حل این دشواری‌ها و ابهامات تاکنون نظریاتی طرح شده است؛ برخی اساتید، خود موضوع معامله (مندرج در ماده ۲۰۰ قانون مدنی) را به موردی تفسیر کرده‌اند که هریک از افراد چیزی غیر آنچه دیگری مقصودش بوده، مدنظر داشته و اشتباه در هویت و ذات موضوع معامله بوده است (مثل ایجاب گندم و قبول جو). از این رو کلمه عدم نفوذ نیز به معنای بطلان است. با این تفسیر از ماده ۲۰۰، این ماده در واقع همان ماده ۳۵۳ قانون مدنی است که به زبان دیگر و عام گفته شده است (امامی، ۱۳۵۵، ج ۱، ش ۱۸۷؛ عدل، ۱۳۷۳، ش ۲۳۰؛ حائری شاه‌باغ، ۱۳۲۸، ج ۲، ص ۱۷۵؛ نوین، ۱۳۸۴، ص ۱۰۷؛ علی‌آبادی، ۱۳۸۱، ص ۶۷).

برخی دیگر از اساتید با پذیرش ملاک شخصی در تشخیص خود موضوع معامله مندرج در ماده ۲۰۰ قانون مدنی (مانند پوتیه و قانون فرانسه) (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ش ۲۴۵)، معتقدند ماده ۲۰۰ ناظر به جایی است که طرفین وصف کالایی را اساسی قلمداد می‌کنند و با اشتباه در آن، عقد باطل می‌شود. طبق این نظر نیز منظور از کلمه عدم نفوذ در ماده، بطلان است (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ش ۲۴۵ به بعد؛ شهیدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۶۴، ش ۱۳۴ و ۱۶۴)؛ هرچند از لحاظ اجتماعی و مزایای عملی قول عدم نفوذ بهتر است (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۴۷۸، ش ۴۷۸).

برخی اساتید، خود موضوع معامله را به معنای صورت عرفیه موضوع گرفته‌اند؛ یعنی اشتباه در

وصفی که برحسب عرف اساسی تلقی می‌شود. از این رو اشتباه در آن موجب بطلان است و به تبع، عدم نفوذ موجود در ماده نیز به معنای بطلان است. اشتباه در اوصاف غیراساسی موجب حق فسخ و عیب رضا هستند (صفایی، ۱۳۸۳، ص. ۹۴؛ صفایی، ۱۳۷۵، ص. ۳۱۶؛ قاسم‌زاده، ۱۳۸۳، ص. ۷۷).

برخی اساتید به استناد ظاهر ماده ۱۹۹ قانون مدنی و موازین حقوق فرانسه، در تمام صور حکم به عدم نفوذ داده‌اند (امامی، ۱۳۵۵، ج ۴، ص. ۴۰؛ قائم‌مقامی، ۱۳۵۶، ج ۲، ص. ۲۲۸). برخی دیگر نیز معتقدند اگر اشتباه در خود موضوع معامله واقع شود (برای مثال، گلدان ایجاب و جاروبرقی قبول شود)، از مصادیق عیب رضا نیست، بلکه اصولاً توافق در قصد و رضا نیست و عقد به موجب مواد ۱۹۴، ۳۵۳، ۷۶۲ و... قانون مدنی باطل است. ماده ۲۰۰ قانون مدنی ناظر به اشتباه در صورت عرفیه یا وصف اساسی مورد معامله و از مصادیق عیوب رضا و ضمانت اجرای آن عدم نفوذ است. در این ماده عدم نفوذ به معنای خود به کار رفته و منظور از خود موضوع معامله، صفات فرعی آن است و اگر اشتباه در مصادیق جزئی‌تر باشد، خيارات اعمال می‌شود که مبتنی بر نفی ضرر است. به عبارتی، ما سه دسته عیب داریم؛ عیب اراده که ضمانت اجرای آن بطلان است، عیب رضا که ماده ۲۰۰ قانون مدنی ناظر به آن است و ضمانت اجرای عدم نفوذ است و عیوب جزئی‌تر که خيارات را ایجاد می‌کند و ضمانت اجرای آن امکان فسخ است^۱ (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۸). استاد جعفری لنگرودی نیز نظری شبیه همین نظر دارند. ایشان اشتباه را به دو دسته مبطل و متزلزل‌کننده و خود اشتباهات متزلزل‌کننده را به منجر به عدم نفوذ و منجر به خیار تقسیم می‌کنند و مواد ۱۹۹ و ۲۰۰ و ۲۰۱ را به متزلزل‌کنندگان موجب عدم نفوذ تأویل می‌کنند (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص. ۱۷۰).

به تمام نظریاتی که عدم نفوذ را به معنای بطلان گرفته‌اند، اشکالاتی وارد است از جمله ۱. خروج از ظاهر الفاظ و ۲. ماده ۲۰۰ در پی تبیین و توضیح ماده ۱۹۹ است و شرط عدم نفوذ ماده

۱. این نظر بسیار خوب بود اگر ماده ۲۰۰ قانون مدنی بر خود موضوع معامله تأکید نمی‌کرد و اگر ماده ۲۰۱ از واژه خلل بهره نمی‌برد. اگر خلل را در ماده ۲۰۱ به معنای عدم نفوذ ماده ۲۰۰ بگیریم، آنگاه این ماده با ماده ۱۰۷۰ قانون مدنی که اشتباه در شخص را مبطل عقد می‌داند، سازگار نیست؛ ضمن اینکه صورت عرفیه اساسی و اشتباه در آن واقعاً از منظر فقهی موجب بطلان است نه عدم نفوذ. در فقه هیچ صورتی از اشتباه موجب عدم نفوذ نیست.

۱۹۹ را بسط می‌دهد. آیا این اساتید عدم نفوذ ماده ۱۹۹ را نیز بطلان می‌دانند و حکم به بطلان عقد اکراهی می‌دهند در حالی که همگی قائل هستند که عقد مکره غیر نافذ است و البته به کار بردن لفظ غیر نافذ برای اکراه و اشتباه نشان می‌دهد که مقنن در این ماده واقعاً عدم نفوذ را مدنظر داشته است.

بر دیگر نظریاتی که می‌کوشند حکم عدم نفوذ را به ظاهر خود حمل کنند نیز این اشکال وارد است که اشتباه در خود موضوع معامله در فقه منجر به بطلان است نه عدم نفوذ. از این رو باید تفسیرهای بسیار بعید از ماده ۳۵۳ قانون مدنی و کل مواد خیارات ارائه داد که تفسیری نامقبول هستند؛ یعنی این دسته از اساتید از ظاهر عبارت «خود موضوع معامله» دست کشیده‌اند. از این رو به نظر می‌رسد هیچ‌یک از راه‌حل‌ها پذیرفتنی و حل‌کننده مشکل نیستند.

۳.۱. نظریات چرایی وجود ابهام

غالب اساتید حقوق متعرض چرایی وجود این ابهام تفسیری در قانون مدنی ایران نشده و پوشیده‌اند راه‌حل‌های تفسیری برای حل مشکل ارائه کنند. اساتیدی که به چرایی این ابهامات پرداخته‌اند، متفق‌اند که این تعارضات ناشی از ترکیب نادرست فقه با حقوق فرانسه است. از جمله بهرامی احمدی معتقد است بخش کلیات قانون مدنی از حقوق فرانسه ترجمه شده و طبق این بخش، حق فسخ راهی برای اصلاح عیب «رضا» است و قواعد خاص مربوط به بیع و صلح از فقه آمده که مبتنی بر «لاضرر» و مفید جعل خیار برای متضرر است. قانون مدنی این دو را به درستی در کنار هم نهاده است (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۸).

استاد شهیدی نیز به این اختلاط توجه کرده‌اند و از اینکه غالباً اشتباه مبطل را که عیب اراده است با اشتباه عیب رضا که موجب حق فسخ است، در هم می‌آمیزند، انتقاد می‌کنند. ایشان معتقدند جمع حکم مواد ۱۹۹ و ۲۰۰ قانون مدنی درباره معامله اکراهی و اشتباه غیرممکن است و فرموده‌اند این مواد از قانون فرانسه بد ترجمه شده‌اند (شهیدی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۵، ش ۱۳۴، ص. ۲۲۲، ش ۱۸۴)؛ هرچند تلاش می‌کنند با راه‌حلهایی این تعارضات را کاهش دهند (شهیدی، ۱۳۹۰، ص. ۲۲۲، ش ۱۸۴).

امیری قائم‌مقامی نیز معتقد است در قانون مدنی، اشتباه که موضوعی واحد است از آن رو سه ضمانت اجرای متفاوت (بطلان، حق فسخ و عدم نفوذ) گرفته است که تدوین‌کنندگان در تدوین

عجله داشته‌اند و چون دو گروه فقها و فرنگ‌رفته‌ها قصد آن داشته‌اند که اطلاعات خود را در مواد قانونی بگنجانند، هرکس حکم مدنظر خود را به اشتباه نسبت داده است و این سبب غیرمنطقی و غیرعادلانه شدن قانون ایران شده است (امیری قائم‌مقامی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۲۶۰). استاد کاتوزیان نیز به همین علت اشاره‌ای دارند (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۳، ش ۲۴۵ به بعد). آخوندی نیز در تحلیل مسئله به همین علت رهنمون شده است (آخوندی، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۳).

۲. ارائه و اثبات نظریه برگزیده

تمام اساتیدی که در پی علت‌یابی این تقیصه در قانون مدنی ایران بوده‌اند، به نکته درستی دست یافته‌اند که این تعارض از سنخ تعارض نظام حقوق فرانسه و فقه است، اما نتوانسته‌اند این را ذیل «اشتراک لفظی بودن» اشتباه توضیح دهند و مستدل کنند. ادعای این مقاله این است که علت اصلی ابهام و دشواری در تفسیر مواد اشتباه این است که «اشتباه» در نظام فرانسوی و فقهی «مشترک لفظی» است و مقنن با مزج مفهومی و حکمی دو واژه مشترک لفظی منجر به ابهام معنایی و حکمی شده و به همین علت به دست دادن حکم اشتباه در حقوق ایران «اصولاً» ناممکن است. برای اثبات این ادعا ابتدا ثابت می‌کنیم که اشتباه در نظام رومی-فرانسوی اصولاً عیب رضاست. سپس ثابت می‌کنیم که اشتباه در فقه امامیه اصطلاحاً ناظر به عین اراده است و سپس قانون مدنی ایران را در پرتوی این دو رویکرد تحلیل می‌کنیم.

۱.۲. اشتباه به مثابه عیب رضا (حقوق فرانسه)

در نظام رومی-ژرمنی، اصل بر عدم پذیرش اشتباه و در نتیجه، حکم به صحت معامله است مگر در موارد استثنایی. همچنین، ضمانت اجرای اشتباه به معنی خاص و اصطلاحی آن، بطلان نسبی و امکان فسخ است نه بطلان مطلق. این حکم در ظاهر با آزادی اراده سازگار نیست، اما با توجه به تاریخ و مفهوم خاصی که فرانسویان از اشتباه فهم می‌کنند، کاملاً موجه است. در حقوق روم عقود به شدت شکلی و غیررضایی بود. غلبه شکل باعث می‌شد که اشتباه طرف معامله در ایجاد و الحاق به فرم (عقد) شنیده نشود حتی اگر این اشتباه ناشی از تدلیس طرف مقابل باشد (Molitor, 1851, p. 32, n: 33 ; Colin & Capitan, 1932, T: 2, p. 137, n: 88). این گرایش در آخر جمهوری روم

تلطیف و با توجه بیشتر به حاکمیت اراده، اشتباه در مجموعه قوانینی مانند دیجست پذیرفته شد.^۱ دعاوی اشتباه به سختی شنیده می‌شد، اما اگر پذیرفته می‌شد، ضمانت آن بطلان مطلق بود (Mazeaud (s), 1955, T: II, p. 150, n: 162).^۲ در حقوق قدیم فرانسه نیز همین قاعده پی گرفته شد. پوتیه در کتاب تعهدات خود (شماره ۱۷) و دیگر نویسندگان پیش از تدوین قانون مدنی مانند Bugnet، با توجه به تعدیل‌های رویه قضایی دو استثنای مهم را بر اصل عدم پذیرش اشتباه پذیرفتند. ۱. اشتباه در خود موضوع معامله؛ پوتیه معتقد بود آنچه طرفین اراده کرده‌اند تا موضوع اصلی تعهد باشد، باید از اشتباه مصون باشد و در صورت اشتباه، طرف مقابل حق دارد قرارداد را منحل کند. ۲. اشتباه در شخص طرف معامله آنگاه که «علت»^۳ عمده عقد باشد (Pothie:V: Colin & Capitan, 1932, T: 2, p. 33, n: 34). پوتیه بعدها اشتباه در جهت^۴ را نیز پذیرفت. این اشتباه‌ها به تناسب درجه خود می‌توانست منجر به بطلان مطلق یا بطلان نسبی شود (پوتیه، شماره ۷۳۷ به نقل از: Larombière, 1862, p. 24; Colin & Capitan, 1932, T:2, p. 33, n: 34). پوتیه در جمله‌ای معروف می‌گوید «مانند آنکه من به پی‌یر هبه کنم درحالی‌که فکر می‌کردم به ژاکوز هبه کرده‌ام. اینجا رضا (اراده) نیست، پس عقدی نیست، پس هبه‌ای نیست، اما اشتباه درباره کیفیت چیزها (وصف) یا اشتباه درباره خود موضوع معامله و اشتباه در جهت، تنها ایجاد وسیله‌ای است برای فسخ آنچه انجام داده‌ام» (Mazeaud (s), 1955, T: II, p. 151). این موضوع توسط قانون مدنی قدیم فرانسه نیز متابعت شد. طبق ماده ۱۱۱۰ قانون مدنی قدیم فرانسه «اشتباه موجب بطلان (انحلال) قرارداد نیست مگر هنگامی که درباره ماهیت (ذات) خود چیزی باشد که موضوع (معامله) است. اشتباه موجب بطلان (انحلال) نیست آنگاه که مربوط به شخصی باشد که طرف معامل قصد بستن قرارداد با او را داشته باشد مگر آنکه توجه به این شخص، علت اصلی قرارداد بوده باشد».

قانون مدنی قدیم فرانسه در ماده ۱۱۱۷ تأکید می‌کند: «قرارداد منعقد بر اساس اشتباه، اگره یا تدلیس، کلاً باطل و بی‌اثر نیست. این قراردادها تنها در معرض بطلان یا فسخ هستند (به طرف

1. Non videntur qui errant consentire (116, 20D, L: 17) Errantis nulla voluntas (20D).

۲. برای توضیحات مفصل رک به: Molitor, 1851, p. 137, n: 88; Colin & Capitan, 1932, T: 2, p. 32, n:

3. Cause

4. Motif

اشتباه‌کننده حق درخواست بطلان یا فسخ می‌دهند؛ با شرایط مندرج در بخش هفتم از مبحث پنجم فصل حاضر».

دکترین فرانسه با توجه به مقتضیات زمانه و در تفسیر و جمع مواد ۱۱۱۷ و ۱۱۱۰ قانون مدنی فرانسه (قدیم) اشتباه را به سه نوع تقسیم می‌کرد.

الف. اشتباهاتی که منجر به خلل اساسی و فقدان اراده و در نتیجه، بطلان مطلق قرارداد می‌شوند که بسیار نادر هستند مانند اشتباه در ماهیت و طبیعت قرارداد^۱، اشتباه در هویت موضوع معامله و اشتباه در جهت معامله^۲.

ب. اشتباهاتی که منجر به خلل در رضا و بطلان نسبی و امکان انحلال عقد می‌شوند مانند اشتباه در شخص هنگامی که شخص علت اصلی تعهد است (مانند غالب موارد تعهدات مجانی مثل هبه، شرکت، قرارداد کار، قرارداد با کارشناسان، پزشکان و مهندسان، نکاح و...) و اشتباه در ذات و ماهیت خود موضوع معامله^۳.

ج. دسته سوم نیز اشتباهات غیر مؤثر و کم‌اهمیت است.

در دکترین فرانسه، اشتباه اصطلاحی از عیوب رضا و موجب امکان فسخ (بطلان نسبی) بود نه

۱. مانند اینکه کالای بیمه‌شده را دوباره بیمه کند به گمان آنکه بیمه نیست.

۲. مانند اینکه گمان می‌کرده شخصی دلال است و به او برای معامله حق دلالتی داده و بعد معلوم شده که او دلال نبوده است. در فرانسه به این سنخ اشتباهات، مانع (Obstacle) نیز می‌گویند (Molitor, 1851, p. 88; Cabrol & Ribeyrol, 2018, p. 140, n: 99; وایت‌تیکر، ۱۳۸۵، ص. ۵۱).

۳. در اینکه آیا تنها همین دو سنخ اشتباه از مصادیق اشتباه اصطلاحی هستند یا خیر بحث است (آخوندی، ۱۳۹۰، ص. ۲۵۱).
 ۴. در فرانسه درباره تشخیص خود موضوع معامله دو نظر معروف شخصی و نوعی وجود دارد (Mazeaud (s), 1955, T: II, p. 151, n: 163; Colin & Capitan, 1932, T: 2, p. 36, n: 36; Weill & Terré, 1980, p. 199, n: 166; Ghestin, 1993, n: 497; Ripert & Boulanger, 1965, T: II, p. 65, n: 154). حقوق‌دانان طرف‌دار نظریه نوعی، امنیت حقوقی را بر عدالت اقتصادی و واقعی ترجیح می‌دهند و معتقدند خود فرد باید هنگام انعقاد قرارداد متوجه این موضوع می‌بود که اشتباه نکند (اوبر و دوتیول، ۱۳۹۰، ص. ۷۳). این نگاه با اعطای حق بررسی در قوانین جدید به خصوص قانون حمایت از مصرف‌کننده در فرانسه تعدیل شده است و طرف ضعیف‌تر قرارداد را با قواعدی حمایت می‌کند (اوبر و دوتیول، ۱۳۹۰، ص. ۷۷). درباره خود موضوع معامله در حقوق روم ر.ک به: Molitor, 1851, p. 142, n: 100.

در حقوق ایران، دکتر کاتوزیان از نظریه شخصی (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۴۳۴، ش: ۲۲۵) و دکتر صفایی از نظریه نوعی دفاع می‌کنند (صفایی، ۱۳۸۳، ص. ۹۳).

از عیوب قصد و اراده و موجب بطلان مطلق^۱ (Mazeaud (s), 1955, T: II, p. 151, n: 163; Weill & Terré, 1980, p. 199, n: 172; Ripert & Boulanger, 1965, T: II, p. 64, n: 153; Bénabent, 1991, n: 84). رویه قضایی فرانسه نیز از رأی اول ژانویه سال ۱۹۸۸ به بعد بر این موضوع تأکید کرده است (Ghestin, 1993, n: 491)، اما همچنان موضوعاتی اختلافی باقی مانده بود از جمله معنای علت تعهد، معنای انگیزه و حکم آن و به خصوص معنای Ia Substance یا ذات معامله (Mazeaud (s), 1955, T: II, p. 151, n: 163- 166; Ripert & Boulanger, 1965, T: II, p. 65, n: 150; Carbonnier, 1956, T: 4, pp. 63-90, n: 11; Larombière, 1862, p. 24; Weill & Terré, 1980, p. 192, n: 170- 174 ; Colin & Capitan, 1932, T: 2, p. 37, n: 40; Ghestin, 1993, n: 501; Bénabent, 1991, n: 79; Terré et al, 2005, pp. 108- 213، اوبر و دوتیول، ۱۳۹۰، ص. ۷۱).

سرانجام قانون مدنی جدید فرانسه در سال ۲۰۱۶، اصلاحات مهمی را در قانون اعمال کرد.^۲ قانون مدنی جدید، همچنان اشتباه، تقلب و اکراه را ذیل عیوب رضا (Les Vices du Consentement) دسته‌بندی کرد، اما برخلاف دکترین قدیم تنها دو نوع اشتباه را مورد شناسایی قرار داد؛ اشتباهات غیرمؤثر و اشتباهات محل رضا (نوع اول را نپذیرفت)؛ یعنی بر اصطلاح «اشتباه» به مثابه «عیب رضا» تأکید و مضمون رأی وحدت رویه سال ۱۹۸۸ را تأیید کرد. مقنن در ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی فرانسه اشتباه را تعریف کرد و مقرر داشت اشتباه آنگاه از عیوب رضا شمرده می‌شود که اگر نسبت به آن آگاهی وجود داشت، یا قرارداد بسته نمی‌شد یا به گونه‌ای کاملاً و ذاتاً متفاوت بسته می‌شد و ذیل این ماده، ملاک شخصی را ملاک تشخیص اشتباه مؤثر قرار داده

۱. گفتنی است در حقوق کامن‌لا با اشتباهات با مسامحه بیشتری برخورد و بیشتر از اصل استحکام قراردادی دفاع می‌شود. از این رو اشتباهی که در حقوق فرانسه موجب بطلان است غالباً در حقوق کامن‌لا خللی به عقد وارد نمی‌آورد (وایت تیکر، ۱۳۸۵، ص. ۵۵).

۲. درباره اشتباه در حقوق مدنی قدیم فرانسه منابع خوبی به فارسی موجود است که برای تفصیل مطلب باید به آن‌ها مراجعه کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۴۱۸، ش: ۲۱۸؛ آخوندی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۳).

۳. برای دیدن جدول مقایسه‌ای مواد قدیم و جدید رک به:

https://iej.univ-paris1.fr/openaccess/reforme-contrats/titre3/stitre1/chap2/sect2/sssect1/para2-vices-consentement/#_ftnref9.

برای شرحی مختصر بر مواد جدید، رک: Pimbert, 2017, p. 131; Bamdè, 2017 و برای تطبیق مفاهیم قدیم و آراء وحدت رویه و دکترین رک: Véronique, 2017, p. 122 – 135 و:

<https://www.doctrine.fr/1/texts/codes/LEGITEXT000006070721/articles/LEGIARTI000006436271>.

است. شاید اصلی‌ترین مواد این بخش که تأکید بر سنت رومی حقوق فرانسه است، مواد ۱۱۳۱ و ۱۱۳۲ باشند. ماده ۱۱۳۱ عیوب رضا را تنها عامل «بطالان نسبی» عقود می‌داند نه بطلان مطلق؛ یعنی اصل بر این است که اشتباه خللی به استحکام قراردادها وارد نمی‌کند و با حفظ قرارداد، خسارات یا نواقص جبران می‌شود (Cabrol & Ribeyrol, 2018, p. 86; Rabu, 2019, p. 157). حتی درباره اشتباهات ناظر به عیب اراده که پیش‌تر رویه قضایی ضمانت اجرای بطلان مطلق قائل بود (مانند اشتباهات Obstacle)، رویه جدید با تأکید بر ماده بالا قائل به بطلان نسبی شده است (Dadoun, 2021, cha: 3, N: 1-2; Lachièze, 2020, N: 286).

طبق ماده ۱۱۳۲ تنها اگر اشتباه در موضوعات و خصوصیات باشد که درباره ذات تعهد یا طرف متعاقد است، معامله باطل است^۲ (خواهیم دید که منظور از این بطلان، بطلان نسبی است). ماده ۱۱۳۳ خصوصیات ذاتی تعهد را تعریف کرده است؛ خصوصیات که اصولاً طرفین (چه به صورت صریح و چه به صورت ضمنی) برای رسیدن به آن‌ها عقد را منعقد کرده‌اند. ماده ۱۱۳۴ تأکید کرده است اشتباه حتی در اوصاف اساسی طرف قرارداد منجر به بطلان نیست مگر و تنها مگر هنگامی که شخصیت طرف قرارداد به صورت خاص برای انعقاد قرارداد مدنظر بوده است (Cabrol & Ribeyrol, 2018, p. 78). در این مواد، مقنن از واژه La Substance بهره نبرده است و در عوض از اصطلاح qualités essentielles استفاده کرده است که معنای روشن‌تری دارد^۳. در ماده ۱۱۳۳ نیز این خصوصیات را تعریف کرده و آن‌ها را غایت و هدف عقد دانسته است؛ یعنی موضوعی که اصولاً طرفین قصد دارند آن را به دست بیاورند. در قانون جدید فرانسه اولاً، تنها و تنها اشتباهاتی که درباره ویژگی‌های ذاتی تعهد است منجر به بطلان قرارداد می‌شود و دیگر اشتباهات یا نادیده گرفته می‌شود یا باید به طرق دیگری جبران شوند (Rabu, 2019, p. 157). ثانیاً، این بطلان نسبی است نه مطلق (هیچ نوع اشتباهی منجر به بطلان مطلق نیست. از این رو

1. Art. 1131- Les vices du consentement sont une cause de nullité relative du contrat.

2. Art. 1132- L'erreur de droit ou de fait, à moins qu'elle ne soit inexcusable, est une cause de nullité du contrat lorsqu'elle porte sur les qualités essentielles de la prestation due ou sur celles du cocontractant.

۳. برای مقایسه این دو مفهوم و امتیازات اصلاحات سال ۲۰۱۶ رک به Cabrol & Ribeyrol, 2018, p. 75؛ به خصوص تأکید شده است که این مفهوم با تصریح ذیل ماده ۱۱۳۳ قانون مدنی فرانسه، ناظر به اوصافی است که طرفین آن را اساسی می‌دانند. از این رو به جای تأکید بر ملاک ایترکتیو، بر ملاک سوپزکتیو تأکید شده است (Dadoun, 2021, cha: 3, N: 1; Lachièze, 2020, N: 276).

هرگاه در عیوب رضا از اصطلاح بطلان استفاده شود، منظور بطلان نسبی است) (Lachière, 2020, (N: 276; Cabrol & Ribeyrol, 2018, p. 86).

اصلاح مهم دیگر قانون جدید، جایگزینی اصطلاح جهت به جای علت است. طبق ماده ۱۱۳۵، اشتباه در «انگیزه» انعقاد عقود که ناظر به ویژگی‌های ذاتی تعهد یا طرفین نیست، موجب بطلان نمی‌شود مگر در مواردی که طرفین تصریح کنند که انگیزه آنان برای انعقاد چه بوده است. در هبه اگر انگیزه واهب اشتباه بود و اگر به اشتباه خود واقف بود قطعاً هبه را منعقد نمی‌کرد، عقد باطل است. به این ترتیب، ابهام بحث علت و انگیزه از میان رفت (Dadoun, 2021, cha: 3, N: 3-a). انگیزه اصلی‌ترین نیت درونی طرف معامله است که برای رسیدن به آن هدف درونی معامله را انجام می‌دهد، اما علت اصلی‌ترین اثر حقوقی خود آن عقد است. برای مثال، فردی خانه‌اش را می‌فروشد تا خانه بهتری بخرد. انتقال مالکیت خانه علت عقد و صاحب خانه بهتر شدن، انگیزه عقد است^۱. از این رو در عقد هبه به صورت استثنایی، از آن رو که انگیزه هبه کمک به فقیر است، اگر روشن شود که فقیر، پول را برای مثال، در قماربازی استفاده کرده یا اصولاً فقیر نبوده است، هبه باطل می‌شود (Dadoun, 2021, cha: 3, N: 3-a).

قانون مدنی فرانسه در ماده ۱۱۳۶، اشتباه در برآورد اقتصادی قیمت موضوع تعهد مانند کالا را نیز موجب بطلان نمی‌داند (تأکید بر اصل بی‌اثر بودن اشتباه) مگر قیمت ناظر به اوصاف ذاتی باشد. برای مثال، اگر گلدانی با این وصف که طلاست، خریداری شود و معلوم شود که طلا نبوده است، معامله باطل است (بر فرض اساسی بودن ویژگی طلا بودن)، اما اگر واقعاً طلا باشد، ولی در برآورد قیمت اشتباه شده باشد و گلدان ۵۰۰ فرانکی، ۱۰۰۰ فرانک خریداری شده باشد، معامله صحیح است (Dadoun, 2021, cha: 3, N: 3-b; Gorlier, 2021, N: b- 8, p. 163). نکته نهایی اینکه، طبق ماد ۱۱۳۹ قانون مدنی فرانسه اگر اشتباهات غیرمبطل ناشی از تقلب باشد، همواره حق ابطال قرارداد برای فریب‌خورده محفوظ خواهد بود.

به این ترتیب، اولاً، مقنن فرانسوی رویکرد اصیل رومی-ژرمنی خود را حفظ کرده و اصولاً

۱. برای دیدن مثال جالب و رأی دیوان عالی فرانسه در سال ۲۰۰۳ ر.ک به: Delavaquerie, 2019, tem: 6, p. 150.

«اشتباه» را منجر به بطلان ندانسته و از نوعی شکل‌گرایی دفاع کرده است.^۱ ثانیاً، با تقویت جانب ملاک شخصی (Cabrol & Ribeyrol, 2018, p. 76) کوشیده است میان شکل‌گرایی و اصالت اراده جمع کند. ثالثاً، با تعریف اصطلاحات و تغییر چند واژه مبهم (مانند خود موضوع معامله یا علت) با واژگانی روشن‌تر، قانون روشنی ارائه کرده و البته چندین ماده را به روش اثبات و مباحث دادرسی اختصاص داده که فرایند دادرسی را آسان کرده است (مواد ۱۱۳۱-۱۱۳۲).

آنچه برای ما مهم است، این است که در نظام حقوقی کنونی فرانسه اصل بر عدم تأثیر اشتباه است. تا جایی که می‌توان مدعی شد، واژه اشتباه هرگاه بدون قرینه و اضافه استفاده شود، اصطلاحی برای اشتباه غیرمؤثر است و برای اشتباه منجر به بطلان نسبی باید صفت و قرینه‌ای یاد شود، اما درباره اشتباه مخل به اراده، قانون مدنی فرانسه فاقد حکم صریح است. دکترین، فقدان حکم را این‌گونه توضیح می‌دهد که مقنن بطلان عقد را در اشتباه مخل اراده فرض گرفته است. رویه قدیم نیز بطلان عقود ناشی از اشتباه مخل به اراده را پذیرفته بود؛ زیرا در اشتباه مخل اراده اصولاً ایجاب و قبولی رخ نمی‌دهد تا بحث به اشتباه برسد (Larombière, 1862, p. 25؛ آخوندی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۲)؛ مانند اینکه فردی مالی را به بیع ایجاب کند و دیگری به اجاره قبول کند (Bénabent, 1991, n: 76)، اما در دکترین و رویه جدید حتی این نوع اشتباه نیز دارای ضمانت اجرای بطلان نسبی است نه بطلان مطلق. علت این تغییر در دکترین و رویه، حفاظت بیشتر از اصل حفظ قراردادها و توجه به وجوه اجتماعی حقوق در برابر اصالت اراده است (Dadoun, 2021, cha: 3, N: 1-2). در اشتباه ناظر به خود مورد معامله و شخص طرف معامله آنگاه که موضوع اصلی باشد، چون عقد واقع شده و قرارداد شکل گرفته است، ضمانت اجرای اشتباه، امکان فسخ است؛ یعنی بطلان نسبی عقود را منجر خواهد شد.^۲ در دکترین فرانسه تنها این سنخ از اشتباه اصطلاحاً «اشتباه» (L'Erreur) گفته می‌شود.

۱. گفتنی است در حقوق قراردادهای روم، ملاک صحت عقود ملاک عینی بود نه شخصی. از این رو اگر عقد به صورت عینی و شکلی درستی منعقد شده بود، طرف مدعی حتی با اثبات وجود خلل در اراده یا رضای خود نمی‌توانست عقد را ابطال کند. علت چنین رویکردی، حفظ عقود و برتری نظم اجتماعی بر اراده‌های فردی بود. برای مطالعه بیشتر رک به: Cabrol & Ribeyrol, 2018, p. 75 و Dadoun, 2021, cha: 3, N: 1.

۲. بنا بر نظر حقوق‌دانان ایران، تمام مصادیقی که در فرانسه موجب بطلان نسبی است در ایران موجب بطلان مطلق است (آخوندی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۷).

این حکم با تئوری عمومی تعهدات (Obligation) که اساسی‌ترین تئوری موجه‌کننده احکام مدنی نظام حقوق فرانسه است، هماهنگ و متلائم است. دلیل این انسجام آن است که عدم پذیرش اشتباه به عنوان مبطل تعهدات، ریشه‌ای تاریخی در شکل‌گرایی دارد، اما این تئوری با حاکمیت اراده و اصالت فرد نیز سازگار است و البته گرایش‌ات سوسیالیستی نیز از وجهی دیگر از آن حمایت می‌کند. دفاع شکل‌گرایان و سوسیالیست‌ها، دفاع از استحکام قراردادی و اصالت صحت در عقود و نظم اجتماعی مقتضی آن است. عقود نباید در معرض نابودی قرار گیرد و دعوی اشتباه نباید به آسانی شنیده و منجر به بطلان تعهدات شود. تئوری «Obligation» حتی با مبنای فردگرایانه و سوبژکتیویستی نیز می‌تواند از این حکم دفاع کند؛ زیرا تعهد قائم به دو اراده آزاد و برآمده از دو سوژه عاقل و مختار است و این دو در رقابتی آزاد و با فرض تساوی و آگاهی اقدام به تعهد کرده‌اند. از این رو فرض رکین و قطعی حقوق مدرن این است که طرفین که در رقابتی آزاد وارد شده‌اند، باید تمام تلاش و حواس خود را به کار گیرند تا اشتباه نکنند و در صورت وقوع اشتباه، قانون‌گذار از طرف زیان‌دیده «حمایت» نخواهد کرد؛ زیرا تعهد عمل مبتنی بر آزادی طرفین و مقتضی عدم دخالت دولت در روابط خصوصی است. به این ترتیب، دادن حق فسخ و بطلان نسبی نیز اثر تعدیل‌های اجتماعی و سوسیالیستی است و الاً قاعده اومانیستی و فردگرایانه، اقتضای عدم دخالت قانون در مطلق روابط فردی را دارد. به این ترتیب، ایجاد دین ولو با اشتباه، موجد دین است. تئوری «Obligation»، تئوری‌ای با محوریت حوزه شخصی است. شخص در حوزه حقوق شخصی باید آثار اشتباه خود را بپذیرد؛ زیرا شخص اوست که تعهدی را پذیرفته و دینی به وجود آمده است. ملک، عین و رابطه‌ای واقعی و شرعی وجود ندارد تا اشتباه در آن موجب براءت ذمه و بطلان مالکیت شود آن‌گونه که در فقه خواهیم دید.

۲.۲. اشتباه به مثابه عیب اراده (فقه امامیه)

در فقه امامیه برخلاف اصطلاح فرانسوی، اصولاً اشتباه را درباره خطاهای «مخل قصد و اراده» به کار می‌برند و واضح است که حکم آن بطلان عقد است، اما برای اشتباهات با درجه خفیف‌تر که مخل رضا یا موجد ضرر است، «خيارات» وضع شده است. مانند خيار غبن، تدلیس و عیب و به خصوص خيار تخلف از وصف. موضوع اشتباه اصطلاحی در فقه ناظر به مواردی مانند عدم مطابقت ایجاب و قبول است؛ به طوری که می‌توان گفت اشتباه، بیان دیگری از قاعده «ما وقع لم

يقصد و ما قصد لم يقع» است (حسینی روحانی، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص. ۲۴۲). از این رو «در فقه امامیه، اشتباه اصولاً موجب بطلان معامله است مگر مواردی که مشمول خیار است که آن هم خروج اصطلاحی از اشتباه دارد»^۱.

در فقه، بحث از اشتباه یا در بحث شروط عوضین مطرح می‌شود یا در تطابق ایجاب و قبول و غالب مثال‌های فقها در این دو حوزه است. مانند اینکه کسی ملکی را به اجاره ایجاب کند و دیگری به بیع قبول کند یا دو من گندم ایجاب می‌کند و او دو من جو قبول می‌کند. این‌ها همه از مصادیق قاعده «ما قصد لم يقع و ما وقع لم يقصد» است (حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص. ۴۵۲؛ عاملی، بی تا، ج ۲، ص. ۱۶؛ عاملی کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۵۴؛ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۱۷۵؛ غروی نایینی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص. ۲۵۶؛ موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص. ۷۱؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص. ۲۳۶). در این موارد که مصداق بارز اشتباه است، عقدی محقق نشده و به کار بردن لفظ عقد مسامحه است (موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص. ۷۲؛ حسینی روحانی، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص. ۲۴۲). برخی اساتید انواع اشتباه‌های متصور را به شرح زیر دسته‌بندی کرده‌اند.

۱. اشتباه در نوع و عنوان عقد (ایجاب بیع و قبول هبه).
  ۲. اشتباه درباره مورد معامله یا عوضین که خود فروضی دارد.
    ۱. ۲. دو عوض کاملاً متفاوت (ایجاب گندم و قبول جو).
    ۲. ۲. جنس (ایجاب طلا و قبول مطلا).
    ۳. ۲. وصف (مهم یا غیرمهم).
    ۴. ۲. کمیت و مقدار.
    ۵. ۲. اشتباه در ارزش.
  ۳. اشتباه در طرف (در شخص یا در شخصیت) (محقق داماد و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۸).
- حکم صورت اول که مصداق اصلی اشتباه در فقه است، بطلان است. درباره تفاوت کلی عوضین (مورد ۱. ۲) نیز به علت عدم تطابق ایجاب و قبول، همگی حکم به بطلان داده‌اند. در مورد جنس (مورد ۲. ۲)، فقها چه در مورد عین معین و چه کلی در ذمه، فتوا به بطلان داده‌اند (یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص. ۱۹۷؛ موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص. ۳۰۲). در جرایبی بطلان

۱. فقهای اهل سنت نیز همین نظر را دارند (سعد، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص. ۱۶۵).

گفته‌اند درباره عین معین اصولاً مورد معامله موجود نبوده؛ زیرا مورد معامله برای مثال، گلدان طلا بوده است نه مطلا (موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص. ۳۰۲). اگر مورد کلی باشد نیز بیع باطل است؛ زیرا توافق اراده‌ها ایجاد نشده است و وحدت قصد انشا وجود ندارد و اصلاً عقدی منعقد نشده است (تبریزی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص. ۴۰۳؛ محقق داماد و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۱).

درباره وصف، فقها وصف مورد معامله را به دو دسته اوصاف تقسیم کرده‌اند؛ اوصاف ذاتی که ماهیت عرفی و صورت نوعیه مورد معامله است و اوصاف عَرَضی و فرعی؛ البته روشن است که بحث درباره عین معین است در اشتباه در کلی. اشتباه در تسلیم مصداق است و باید مصداق صحیح تسلیم شود (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص. ۴۳۰). حال اگر در عین معین از وصف جوهری و صورت نوعیه^۱ تخلف شد، ضمانت اجرا بطلان و دلیل نیز قاعده «ما وقع علیه العقد لیس بموجود و ما هو موجود لم يقع علیه العقد» است (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص. ۲۵۱؛ موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص. ۳۰۲؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۴، صص. ۴۳۱ و ۶۴۵؛ بهجت، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص. ۵۶۱). اصولاً به نظر می‌رسد این مورد ملحق به مورد ۲. ۱ است؛ زیرا وصف اساسی اصولاً مقوم ماهیت کالا و مثل این است که دو کالای مختلف ایجاب و قبول شده‌اند (اصفهان‌ئی (کمپانی)، ۱۴۰۹ق، ص. ۵۴).

درباره اوصاف غیراساسی و غیرمهم، از آن رو که این موارد از مصداق اشتباه خارج است، موجب خیار است و ذیل قواعد خیار بحث می‌شود (برای مثال، خیار تخلف از شرط یا وصف)، اما جالب است که (با توجه به مبنای فقهی که توضیح داده خواهد شد) حتی در این مورد برخی فقها قائل به بطلان عقد هستند. این قول به مفید در المقنعة و شیخ طوسی در النهایة نسبت داده شده است (مفید، ۱۴۱۳ق، صص. ۵۹۴ و ۶۰۹؛ طوسی، ۱۴۰۰ق، ص. ۳۹۱). این قول به برخی دیگر نیز نسبت داده شده است (حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۳، ص. ۲۲۴). برخی مانند شیخ انصاری این جمله را حمل بر امکان فسخ کرده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۲۵۳؛ محقق داماد و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۵). دلیل هم این است که این وصف در نظر عرف مهم نیست، اما در منظر متعاقدان و قصد آنان مهم بوده و چون وصف مقصود مفقود است، بیع باطل است. مشهور این

۱. یعنی اوصافی که فقدان آن موجب مغایرت عرفی موصوف با موجود می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص. ۲۵۱؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۲، ص. ۹۴).

قول را نپذیرفته و این مورد را ذیل احکام خيارات برده و حکم به امکان فسخ داده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۲۵۵؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۲، ص. ۹۳؛ یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۵۹؛ سبحانی، ۱۴۱۴ق، ص. ۳۰۱). مشهور مطابقت عرفی را کافی می‌دانند. برخی نیز قائل به تفصیل شده‌اند و معتقدند اگر وصفی که از منظر عرف مهم نباشد، اما طرفین مورد معامله را با وحدت مطلوب و قیدیت آن وصف معامله کرده‌اند، تخلف از آن موجب بطلان است (یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۵۹؛ بهجت، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص. ۵۶۱). فقهای معاصر غالباً از مشهور تبعیت کرده‌اند و اوصافی را که عرفاً مهم نیست، در شمار عوامل خیار قرار داده‌اند نه بطلان (محقق داماد و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۰).

اشتباه در ارزش نیز از مصادیق خیار غبن است. همچنین، اشتباه در وصف صحت و سلامت مورد معامله نیز ذیل خيارات و از مصادیق خیار عیب است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۲، ص. ۳۷۲؛ موسوی خویی، بی‌تا، کتاب‌الاجاره، ص. ۴۷).

درباره اشتباه در شخص معامله، فقها قائل شده‌اند در بیع این اشتباه مؤثر نیست؛ زیرا شخصیت طرفین جزو ارکان آن یا عوضین نیست (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۳۰۳؛ غروی نایینی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص. ۱۸۲؛ یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص. ۱۹۱؛ اصفهانی (کمپانی)، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۳۶؛ جزایری، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص. ۱۳۱؛ موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص. ۴۳؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۷۰). نکته بسیار درخور توجه اینکه چون در بیع کلی، ذمه طرف مقابل به ملکیت مشتری درمی‌آید، از این رو ذمه یعنی شخصیت طرف، خود، رکن و موضوع معامله است. از این رو اشتباه در شخص طبق قاعده اصلی در اشتباه که ناظر به اشتباه در عوضین و ارکان است، موجب بطلان عقد بیع کلی در ذمه می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۳۰۰؛ اصفهانی (کمپانی)، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۳۶؛ موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص. ۲۷۶؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، صص. ۳۸ و ۷۰). این سخن دو دلالت دارد. نخست اینکه، اشتباه اصطلاحی در فقه ناظر به ارکان است و هر جا رکن مفقود باشد، عقد مفقود است و دوم اینکه، تلقی ملکیتی فقها به خوبی نشان می‌دهد که عقد را اصولاً بر اساس ملکیت تحلیل می‌کنند نه تعهد. از این روست که در حقوق فرانسه این اشتباه که ناشی از اشتباه در طرف تعهد است، به طرف مقابل حق فسخ می‌دهد؛ زیرا از عیوب رضاست، اما در فقه چون عوضین را مجهول یا مفقود می‌کند، موجب بطلان مطلق است.

درباره اشتباه در شخص طرف نکاح نیز فقها قائل به بطلان شده‌اند؛ زیرا فقها عقد نکاح را نیز

ملکیتی تحلیل می‌کنند (یزدی، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص. ۱۴۲؛ نجفی (کاشف‌الغطا)، ۱۳۵۹ق، ج ۱، ص. ۱۶؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۷۰). زوجین، رکن عقد و مانند عوضین هستند؛ ضمن اینکه تطابق میان ایجاب و قبول در ماهیت نکاح مقتضی معلوم بودن و معین بودن طرفین است و معلوم و معین بودن «خود شخص» مورد نکاح لازم است. از این رو اشتباه در «شخص» موجب بطلان است، اما اشتباه در صفات شخص، ذیل خیار قرار می‌گیرد مگر صفت ذاتی باشد مثل اینکه زوجه، مرد یا خنثی باشد^۱.

این احکام با نگاه ملک و شرعی به عقود سازگار است؛ زیرا عقد را اصالتاً سبب تملیک می‌دانند و عوضین را مورد عقد و به‌ضرورت اشتباه در عوضین را چون به اسباب ملکیت خدشه وارد می‌کند، موجب بطلان عقد می‌دانند. از سویی حکم فسخ و خیار را چون خلاف قاعده است، شرعی تلقی می‌کنند. از این رو اختلاف میان فقها که البته ناچیز است، بیشتر در مصادیق است تا قاعده کلی. نتیجه اینکه «در فقه امامیه اشتباه اصولاً موجب بطلان است و مواردی که موجب خیار است، اصطلاحاً اشتباه گفته نمی‌شود».

۳. تحلیل قانون مدنی ایران

تاکنون اثبات شد که اشتباه در حقوق فرانسه از عیوب رضاست^۲، اما در فقه اشتباه را برای عیوب اراده اصطلاح کرده و چون نهاد خیار را داشته‌اند، بحث را روی اشتباه موجب بطلان متمرکز کرده‌اند. اکنون نوبت به تحلیل حقوق ایران می‌رسد. به نظر می‌رسد قانون مدنی ایران در قسمت قواعد عمومی، مفاد قانون مدنی قدیم فرانسه را در قالب سه ماده ۱۹۹، ۲۰۰ و ۲۰۱ وارد حقوق ایران کرده است. تدوین‌کنندگان، مفاد ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی فرانسه (قدیم) را ضمن مفاد مواد ادغام و حکم بطلان نسبی این ماده را با توجه به فقدان چنین نهادی در حقوق ایران و فقه امامیه، تبدیل به «عدم نفوذ» کردند. در ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی فرانسه (قدیم) بحث تدلیس آمده بود، اما تدوین‌کنندگان توجه داشتند که در بخش خیار دربارۀ تدلیس، خیار خاص موجود است و از این رو تدلیس را از ماده فرانسوی حذف کردند.

۱. برای دیدن مفصل دلایل فقها رک به: محقق داماد و همکاران، ۱۳۸۹، صص. ۱۵۹ به بعد.

۲. برای دیدن حقوق عربی و لبنان و شباهت بحث حقوق کشورهای عربی با حقوق فرانسه و عیب رضا بودن اشتباه رک به: السنهوری، ۱۹۵۸م، ج ۱، صص. ۱۷۰-۲۷۹؛ سعد، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص. ۱۵۴.

تدوین‌کنندگان در بخش عقود معین، اشتباه را از فقه گرفتند و در موادی مانند ماده‌های ۳۵۳ و ۶۷۴ قانون مدنی، مقررات فقهی را گنجانده و سرانجام بخش‌های را به قانون مدنی افزودند. به نظر نگارنده، تنها تحلیلی که می‌توان از این نوع مزج و ترکیب ارائه داد، این است که تدوین‌کنندگان توجه نداشتند که اشتباه در قانون مدنی فرانسه و فقه تنها «اشتراک لفظی» است. اشتباه موضوعی تشکیکی است که این دو نظام حقوقی بنا به تاریخ و مبانی خود، درجه‌ای از آن را «اشتباه» نامیده‌اند؛ فرانسویان، اشتباه مغلطه و فقه، اشتباه مغلطه قصد و اراده را با واژه «اشتباه» اصطلاح کرده و به تبع، احکام مختلفی بر آن بار کرده‌اند. تدوین‌کنندگان توجهی به این دوگانگی معنایی نداشته و گمان کرده‌اند منظور هر دو نظام حقوقی از «اشتباه» یک معناست.^۱

نتیجه‌گیری

کشاکش معنایی و حکمی میان مواد ناظر به اشتباه با مواد ناظر به اشتباه در عقود خاص (بیع، نکاح، مصالحه و...) و اختیارات، حاصل عدم توجه به اشتراک لفظی بودن واژه «اشتباه» میان نظام حقوقی فرانسوی و فقه است. برخلاف فقه و نظام فرانسوی که معنا و حکم اشتباه روشن است، باید اذعان کرد که اصولاً معنا و حکم اشتباه در حقوق ایران مشخص نیست و راهکارهای جمع میان این مواد نیز راهکارهای موفق نبوده است. تنها راهکار علمی و نظری، اصلاح و بازنویسی مواد است. سنت فقهی ما ظرفیت ساخت مفاهیم دقیق را بر اساس مفاهیم بنیادین خود مانند ملکیت و عقد دارد. انواع اشتباه نیز قابل طبقه‌بندی و توضیح است. پیشنهاد می‌شود در تبعیت از سنت فقهی، اشتباهات به سه دسته عیب اراده (قصد)، عیب رضا و اشتباهات غیرمعیب تقسیم شود. حکم مورد اول بطلان عقد، حکم مورد دوم اعطای حق فسخ و حکم مورد سوم فقدان اثر برای اشتباه و صحت عقد است. از نهاد عقد غیرنافذ نیز در هیچ‌یک از فروع «اشتباه» استفاده نشود و تنها عقود اکراهی و فضولی غیرنافذ دانسته شود.

برای حل عملی و موقتی مسئله به نظر می‌رسد تفسیر عبارت خود موضوع معامله (ماده ۲۰۰ قانون مدنی) ممکن‌تر و منطقی‌تر باشد (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۸)؛ توضیح اینکه، ماده

۱. از میان اساتید، مرحوم دکتر شهیدی به این موضوع توجه خوبی کرده‌اند، اما ایشان ریشه مشکل را ترجمه نادرست دانسته‌اند (ر.ک به: شهیدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۱۶۵)، اما به نظر می‌رسد از مواد فرانسوی ترجمه خوب و تصرفات خوبی نیز شده است، اما مشکل عدم ترکیب دو کل با هم است؛ یعنی ترکیب حقوق فرانسه و فقه.

۱۹۹ قانون مدنی تصریح می‌کند که منظور از واژه اشتباه، اشتباه منجر به عیب در رضاست (به تبع عدم نفوذ معامله) و ماده ۲۰۰ قانون مدنی نیز گویی در مقام تفسیر ماده پیش است و منظورش این است که اشتباهی موجب عیب در رضا می‌شود که مربوط به خود موضوع معامله باشد. تفسیر این متن در حقوق ایران با توجه به فقه امامیه و امکان تفسیر و دامنه نوسانی عبارت خود موضوع معامله، باید به این صورت انجام شود که آن دسته از عیوب ناظر به اوصاف خود موضوع معامله که منجر به عیب در اراده (و بطلان عقد) نمی‌شود، منجر به عیب در رضا و عدم نفوذ معامله است. این تفسیر با فقه سازگاری ندارد (زیرا در فقه این دسته از عیوب منجر به حق فسخ است نه عدم نفوذ)، اما به هر حال عیوب ناظر به اراده را متعرض نمی‌شود و تعارضش با مواد فقهی عقود معین کمتر است و تعارض صریح و شدید را حل می‌کند؛ هر چند منجر به تعارض محدودتری شود.

منابع

- ۱) آخوندی، روح‌الله (۱۳۹۰). اشتباه در موضوع قرارداد با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و انگلستان. تهران: دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۲) اصفهانی (کمپانی)، محمدحسین (۱۴۰۹ق). الاجاره. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۳) اصفهانی (کمپانی)، محمدحسین (۱۴۱۸ق). حاشیه کتاب مکاسب (جلد ۲). قم: انوارالهدی.
- ۴) امامی، حسن (۱۳۵۵). حقوق مدنی (جلدهای ۱ و ۴). تهران: کتاب‌فروشی اسلامیه.
- ۵) امیری قائم‌مقامی، عبدالمجید (۱۳۷۸). حقوق تعهدات؛ اعمال حقوقی - تشکیل عقد (جلد ۲). تهران: میزان.
- ۶) انصاری، مرتضی‌بن‌محمد امین (۱۴۱۵ق). کتاب مکاسب (جلدهای ۲، ۳ و ۵). قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- ۷) اوبر، زان لوک و دوتیول، فرانسوا کولار (۱۳۹۰). حقوق تعهدات؛ قراردادها (مجید ادیب، مترجم و محقق). تهران: میزان.
- ۸) بهجت، محمدتقی (۱۴۲۶ق). جامع المسائل (جلد ۲). قم: دفتر آیت‌الله بهجت (ره).
- ۹) بهرامی احمدی، حمید (۱۳۹۰). حقوق تعهدات و قراردادها. تهران: دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۱۰) تبریزی، جواد بن علی (۱۴۱۶ق). ارشاد الطالب الی التعلیق علی مکاسب (جلد ۲). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۱۱) جزایری، سید محمد جعفر (۱۴۱۶ق). هدی الطالب فی شرح مکاسب (جلد ۴). قم: مؤسسه دارالکتاب.
- ۱۲) جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۷۱). دائرة المعارف حقوق مدنی و تجارت (جلد ۱). تهران: بنیاد راستاد.
- ۱۳) جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۹۰). فلسفه حقوق مدنی؛ عناصر عمومی عقود (جلد ۱). تهران: گنج دانش.
- ۱۴) حائری شاه‌باغ، علی (۱۳۲۸). شرح قانون مدنی. تهران: وزارت دادگستری.
- ۱۵) حسینی عاملی، سید جواد بن محمد (۱۴۱۹ق). مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۱۶) حسینی روحانی، سید صادق (۱۴۲۹ق). منهاج الفقهاة (جلد ۶). قم: انوارالهدی.
- ۱۷) حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۰ق). تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیة (جلد ۲). قم: مؤسسه امام‌صادق (علیه‌السلام).

- ۱۸) خادمی آراسته، محمدحسین (۱۳۹۶). آثار اشتباه در اعمال حقوقی. تهران: خرسندی.
- ۱۹) خلیجیان، فریبا (۱۳۹۶). اشتباه مؤثر در قراردادها. تهران: اتا.
- ۲۰) سیحانی، جعفر (۱۴۱۴ق). المختار فی احکام الخیار. قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- ۲۱) سعد، محمود نبیل ابراهیم (۱۹۹۸م). النظرية العامة للالتزام (جلد ۱). بیروت: دار النهضة العربية.
- ۲۲) السنهوری، عبدالرزاق احمد (۱۹۵۸م). الوسيط فی شرح القانون المدني الجديد. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۲۳) شهیدی، مهدی (۱۳۹۰). حقوق مدنی؛ تشکیل قراردادها و تعهدات (جلد ۱). تهران: مجد.
- ۲۴) صفایی، سیدحسین (۱۳۷۵). مقالات حقوق مدنی و حقوق تطبیقی. تهران: میزان.
- ۲۵) صفایی، سیدحسین (۱۳۸۳). قواعد عمومی قراردادها. تهران: میزان.
- ۲۶) طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۰ق). النهایة فی مجرد الفقه والفتاوی، بیروت: دار الکتب العربی.
- ۲۷) عاملی کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد (جلد ۴). قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام).
- ۲۸) عاملی، محمدبن مکی (بی تا). القواعد والفوائد (جلد ۲). قم: کتاب فروشی مفید.
- ۲۹) عدل، مصطفی (۱۳۷۳). حقوق مدنی. تهران: بحر العلوم.
- ۳۰) علی آبادی، علی (۱۳۸۱). ایجاد و سقوط تعهدات ناشی از عقد در حقوق اسلامی. تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ.
- ۳۱) غروی نایینی، میرزا محمدحسین (۱۳۷۳ق). منیة الطالب فی حاشیة المکاسب (جلد ۱). تهران: المكتبة المحمدیه.
- ۳۲) قابل، ابوالفضل (۱۳۹۳). بررسی اشتباه در اوصاف مهم مورد معامله. تهران: پیام موفقیّت.
- ۳۳) قاسم زاده، مرتضی (۱۳۸۳). حقوق مدنی؛ اصول قراردادها و تعهدات نظری و کاربردی. تهران: دادگستر.
- ۳۴) قائم مقامی، عبدالمجید (۱۳۵۶). حقوق تعهدات؛ نظریه کلی تعهدات قانون مدنی (ضمن مقایسه حقوق تعهدات آلمان و سوئیس و فرانسه) (جلد ۲). تهران: دانشگاه تهران.
- ۳۵) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۳). حقوق مدنی؛ قواعد عمومی قراردادها، انعقاد و اعتبار قراردادها، ضمانت اجرای شرایط اساسی معامله، نظریه بطلان و عدم نفوذ (جلد ۱). تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا.
- ۳۶) گنجی، لطف الله (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی عیوب اراده در حقوق ایران و مصر. تهران: برتراندیشان.
- ۳۷) محسنی، سعید (۱۳۸۶). اشتباه در اوصاف شخص طرف قرارداد در فقه امامیه، حقوق ایران و حقوق

- فرانسه. پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۲۵. doi:10.30497/law.2012.1286.
- ۳۸) محسنی، سعید (۱۳۹۰). اشتباه در شخص طرف قرارداد (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه). تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- ۳۹) محسنی، سعید و شفیق زاده خولنجانی، مصطفی (۱۳۹۳). مفهوم اشتباه در شخص طرف قرارداد و تأثیر آن بر قرارداد (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه). پژوهش‌نامه اندیشه‌های حقوقی، شماره ۴.
- ۴۰) محقق داماد، سید مصطفی و همکاران (۱۳۸۹). حقوق قراردادهای در فقه امامیه (جلد ۲). تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- ۴۱) مددی حمزه‌خانلو، رؤیا (۱۳۹۳). اشتباه در خود موضوع معامله در حقوق ایران و فرانسه. تهران: آریان قلم.
- ۴۲) مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۳ق). المقنعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- ۴۳) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۹ق). مصباح‌الفقاهة فی المعاملات (جلدهای ۱، ۲ و ۳). قم: النشر الاسلامی.
- ۴۴) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (بی تا). المستند فی شرح العروة الوثقی. بی جا.
- ۴۵) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۱ق). کتاب البیع (جلدهای ۱، ۲ و ۴). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (قدس سره).
- ۴۶) نجفی (کاشف‌الغطا)، محمدحسین (۱۳۵۹ق). تحریرالمجلة (جلد ۱). نجف: المكتبة المرتضوية.
- ۴۷) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (جلد ۳۲). ۴۳ ج، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۴۸) نوین، پرویز (۱۳۸۴). حقوق مدنی سه؛ در عقود و تعهدات؛ به طور کلی انعقاد و انحلال قراردادهای. تهران: تدریس.
- ۴۹) وایت‌تیکر، سایمون (۱۳۸۵). اصول قراردادهای در حقوق فرانسه (حسن ره‌پیک، مترجم). تهران: خرسندی.
- ۵۰) یادگار صالحی، سلمان (۱۳۹۶). اشتباه در موضوع معاملات و قراردادهای با بررسی در حقوق ایران، فقه و رویه دیوان عالی کشور. تهران: جنگل و جاودانه.
- ۵۱) یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۲۰ق). تکملة العروة الوثقی. قم: کتاب‌فروشی داورى.
- ۵۲) یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۲۱ق). حاشیه‌المکاسب (جلدهای ۱ و ۲). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- 53) Bamdé, Aurélien (2017). L'erreur, vice du consentement et réforme des obligations, In: Droit des contrats, Droit des obligations, Posted Fév 12.
- 54) Bénabent, Alain (1991). Droit civil: les obligations, Paris: Montchrestien.

- 55) Cabrol, Pierre; Ribeyrol, Monique (2018). Leçons de Droit des obligations, Paris: Ellipses.
- 56) Carbonnier, Jean (1956). Droit civil, T. 4, Les Obligations, Paris: PUF
- 57) Colin, Ambroise, Capitant, H (1932). Cours elementaire de Droit Civil Francais, T: 2, 7em edition, Paris: Dalloz.
- 58) Dadoun, Armand (2021). Le droit des obligations en cartes mentales, Paris: Ellipses.
- 59) Delavaquerie, Géraldine (2019). Droit des obligations, Paris: Ellipses.
- 60) Ghestin, Jacques (1993). Traité de droit civil: La formation du contrat, Volumes 1-2: Les obligations, paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence.
- 61) Gorlier, Vincent (2021). Droit des contrats spéciaux, Paris: Ellipses.
- 62) Lachière, Christophe (2020). Droit des contrats, Paris: Ellipses.
- 63) Larombière, Léobon (1862). Théorie et pratique des obligations, ou commentaire des titres III & IV, livre III du Code Napoléon, Art. 1101 à 1386, T: 1, Bruxelles: Durand.
- 64) Lemalle, Jean-Claude (S.D). Vice du consentement: erreur, In: <https://jcl06.fr/vice-du-consentement-erreur/>.
- 65) Mazeaud (s), (Henri, Jean, Léon), Chabas, François (1995). Leçons de droit civil, tome 2, premier volume: Obligations: theorie generale. Edition 7, par Chabas, François, Paris: Publisher Montchrestien.
- 66) Molitor, Philippe (1851). Les Obligations en droit Romain: avec l'indication des rapports entre la Législation Romaine et le droit Français, Volume 1 n, Paris: Librairie générale de H. Hoste.
- 67) Pimbert, Agnès (2017). Introduction au droit en fiches, Paris: Ellipses.
- 68) Rabu, Gaylor (2019). Droit des obligations, Paris: Ellipses.
- 69) Ripert, Georges, Boulanger, Jaen (1965). Traite de droit civil: d'apres le traite de planiol, Paris: Librairie Generale de droit et de jurisprudence.
- 70) Terré, Francois; Simler, philippe ; Lequette, Yves (2005). Droit civil - Les obligations, 10e édition, Paris: Dalloz.
- 71) Véronique, Nicolas, Droit des obligations. Le contrat, Paris: Ellipses, 2017.
- 72) Weill, Alex. Terré, François (1980). Droit civil: les obligations, Dalloz.
- 73) <https://www.doctrine.fr/1/texts/codes/LEGITEXT000006070721/articles/LEGIARTI000006436271>.
- 74) https://iej.univ-paris1.fr/openaccess/reforme-contrats/titre3/stitre1/chap2/sect2/sssect1/para2-vices-consentement/#_ftnref9

References

- 1) Adl, Moṣṭafā (1373 SH). Hoqūq madanī [Civil Law]. Tehrān: Baḥr al-'Ulūm [in Persian].
- 2) Ākhūndī, Rūhallāh (1390 SH). Eshtebāh dar mozu'e qarārdād bā motāle'e tatbighi dar hoqūq Farānse va Engelstān [Mistake in the subject of the contract with a comparative study in French and English law]. Tehrān: Dāneshgāh Emām Sādeq (AS) [in Persian].
- 3) Alī Ābādī, 'Alī (1381 SH). Ījād va soqūṭ ta'ahhodāt nāshī az 'aqd dar hoqūq Eslāmī [Creation and Termination of Obligations Arising from Contract in Islamic Law]. Tehrān: Dāneshgāh Tehrān, Mo'assesah Enteshārāt va Chāp [in Persian].
- 4) Al-Sanhūrī, 'Abd al-Razzāq Aḥmad (1958). Al-Wasīṭ fi Sharḥ al-Qānūn al-Madanī al-Jadīd. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [The Mediator in Explaining the New Civil Law] [in Arabic].
- 5) Āmelī Karakī, 'Alī bin Ḥosseīn (1414 AH). Jāmi' al-Maqāshid fi Sharḥ al-Qawā'id (Volume 4). Qom: Mo'asseseh Āl al-Bayt (AS) [in Arabic].
- 6) Āmelī, Moḥammad bin Makī (n.d.). Al-Qawā'id wa al-Fawā'id (Volume 2). Qom: Ketābfroshī Mofid [in Arabic].
- 7) Amīrī Ghāem Maqāmi, Abdulmajīd (1378 SH). Hoqūq ta'ahhodāt; a'māl hoqūqī-tashkīl 'aqd (Volume 2) [Law of Obligations; Legal Acts- Contract Formation (Volume 2)]. Tehrān: Mizān [in Persian].
- 8) Anṣārī, Morteżā bin Moḥammad Amīn (1415 AH). Ketāb al-Makāseb (Volumes 2, 3 & 5). Qom: Kongereh Jahānī Bozorgdāsht Sheikh A'zam Anṣārī [in Arabic].
- 9) Bahrāmī Ahmādī, Hamīd (1390 SH). Hoqūq ta'ahhodāt va qarārdādḥā [Law of Obligations and Contracts]. Tehrān: Dāneshgāh Emām Sādeq (AS) [in Persian].
- 10) Bamdé, Aurélien (2017). L'erreur, vice du consentement et réforme des obligations, In: Droit des contrats, Droit des obligations, Posted Fév 12.
- 11) Behjat, MoḥammadTaqī (1426 AH). Jāme' al-Masā'il (Volume 2). Qom: Daftar Āyatollah Behjat (RH) [in Arabic].
- 12) Bénabent, Alain (1991). Droit civil: les obligations, Paris: Montchrestien.
- 13) Cabrol, Pierre; Ribeyrol, Monique (2018). Leçons de Droit des obligations, Paris: Ellipses.
- 14) Carbonnier, Jean (1956). Droit civil, T. 4, Les Obligations, Paris: PUF
- 15) Colin, Ambroise, Capitant, H (1932). Cours elementaire de Droit Civil Francais, T: 2, 7em edition, Paris: Dalloz.
- 16) Dadoun, Armand (2021). Le droit des obligations en cartes mentales, Paris: Ellipses.
- 17) Delavaquerie, Géraldine (2019). Droit des obligations, Paris: Ellipses.
- 18) Emāmī, Hasan (1355 SH). Hoqūq madanī (Volumehāye 1 va 4) [Civil Rights (Volumes 1 and 4)]. Tehrān: Ketābfroshī Eslāmiyeh [in Persian].
- 19) Ganjī, Lotfollāh (1396 SH). Moṭāle'eh tatbīqī 'oyūb erādeh dar hoqūq Īrān va Miṣr [Comparative Study of Will Defects in Iranian and Egyptian Law]. Tehrān: Bartarandishan [in Persian].
- 20) Ghā'emmaqāmi, Abdulmajīd (1356 SH). Hoqūq ta'ahhodāt; nazariye kolli

- ta'ahhodāt qānūn madanī (zamn moqāyese hoqūq ta'ahhodāt Ālmān va Sū'is va Farānse) (Volume 2) [Law of Obligations; General Theory of Civil Law Obligations (Comparing the Law of Obligations in Germany, Switzerland, and France) (Volume 2)]. Tehrān: Dāneshgāh Tehrān [in Persian].
- 21) Gharawī Nā'inī, Mīrzā Moḥammad Ḥossein (1373 AH). Manīyat al-Ṭāleb fi Ḥāshiyat al-Makāseb (Volume 1). Tehrān: Al-Maktabah al-Moḥammadiyah [in Arabic].
  - 22) Ghestin, Jacques (1993). *Traité de droit civil: La formation du contrat*, Volumes 1-2: Les obligations, paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence.
  - 23) Gorlier, Vincent (2021). *Droit des contrats spéciaux*, Paris: Ellipses.
  - 24) Ḥā'irī Shāh Bāgh, 'Alī (1328 SH). *Sharḥ qānūn madanī* [Commentary on the Civil Code]. Tehrān: Vezārat Dādgostari [in Persian].
  - 25) Ḥillī, Ḥasan bin Yūsef (1420 AH). *Taḥrīr al-Aḥkām al-Shar'iyah 'alā Madhhab al-Imāmīyah* (Volume 2). Qom: Mo'asseseh Emām Ṣādeq (AS) [in Arabic].
  - 26) Ḥosseini 'Āmelī, Seyyed Javād bin Moḥammad (1419 AH). *Miftāḥ al-Karāmah fi Sharḥ Qawā'id al-'Allāmah*. Qom: Daftar Enteshārāt Eslāmī Vābesteh be Jām'e Modarresin Ḥawzeh 'Elmīyeh Qom [in Arabic].
  - 27) Ḥosseini Rūḥānī, Seyyed Ṣādeq (1429 AH). *Minhāj al-Faqāhah* (Volume 6). Qom: Anvār al-Hudā [in Arabic].
  - 28) Iṣfahānī (Compānī), MoḥammadḤossein (1409 AH). *Al-Ijārah*. Qom: Daftar Enteshārāt Eslāmī Vābesteh be Jām'e Modarresin Ḥawzeh 'Elmīyeh Qom [in Arabic].
  - 29) Iṣfahānī (Compānī), MoḥammadḤossein (1418 AH). *Hāshiyeh ketāb al-Makāseb* (Volume 2). Qom: Anvār al-Hudā [in Arabic].
  - 30) Ja'farī Langarūdī, MoḥammadJa'far (1371 SH). *Dā'ereh al-ma'āref hoqūq madanī va tejarat* (Volume 1) [Encyclopedia of Civil and Commercial Law (Volume 1)]. Tehrān: Bonyād Rāstād [in Persian].
  - 31) Ja'farī Langarūdī, MoḥammadJa'far (1390 SH). *Falsafeh hoqūq madanī; anāser 'omūmī 'uqūd* (Volume 1) [Philosophy of Civil Law; General Elements of Contracts (Volume 1)]. Tehrān: Ganj Dānesh [in Persian].
  - 32) Jazāyerī, Seyyed Moḥammad Ja'far (1416 AH). *Hadi al-Ṭāleb fi Sharḥ al-Makāseb* (Volume 4). Qom: Mo'asseseh Dār al-Ketāb [in Arabic].
  - 33) Kātoziān, Nāser (1383 SH). *Hoqūq madanī; qavā'id 'omūmī qarārdādhā, en'eqād va e'tebār qarārdādhā, zamānat ejrā'i shorūṭ asāsī mo'āmeleh, nazariye batālan va 'adam nofoz* (Volume 1) [Civil Law; General Rules of Contracts, Conclusion and Validity of Contracts, Guarantee of the Execution of Essential Conditions of the Transaction, Theory of Nullity and Non-enforceability (Volume 1)]. Tehrān: Sherkat Sahāmī Enteshār ba hamkāri Bahman Borna [in Persian].
  - 34) Khādemī Ārāsteh, MoḥammadḤossein (1396 SH). *Āsār eshtebāh dar a'māl hoqūqī* [Effects of Mistake in Legal Acts]. Tehrān: Khorsandī [in Persian].
  - 35) Khalījīān, Farībā (1396 SH). *Eshtebāh mo'asser dar qarārdādhā* [Effective Mistake in Contracts]. Tehrān: Etā [in Persian].
  - 36) Lachièze, Christophe (2020). *Droit des contrats*, Paris: Ellipses.

- 37) Larombière, Léobon (1862). *Théorie et pratique des obligations, ou commentaire des titres III & IV, livre III du Code Napoléon, Art. 1101 à 1386*, T: 1, Bruxelles: Durand.
- 38) Lemalle, Jean-Claude (S.D). Vice du consentement: erreur, In: <https://jcl06.fr/vice-du-consentement-erreur/>.
- 39) Madadī Hamzekhanlou, Rūyā (1393 SH). *Eshtebāh dar khod mozu'e mo'āmeleh dar hoqūq Īrān va Farānse* [Mistake in the Subject Matter of the Transaction in Iranian and French Law]. Tehrān: Āriān Qalam [in Persian].
- 40) Mazeaud (s), (Henri, Jean, Léon), Chabas, François (1995). *Leçons de droit civil, tome 2, premier volume: Obligations: theorie generale*. Edition 7, par Chabas, François, Paris: Publisher Montchrestien.
- 41) Mofid, Moḥammad bin Moḥammad (1413 AH). *Al-Muqni'ah*. Qom: Kongereh Jahānī Hazāra Sheikh Mofid [in Arabic].
- 42) Moḥaqqueq Dāmād, Seyyed Moḥṣafā et al. (1389 SH). *Hoqūq qarārdādā dar feqh Emāmīeh (Volume 2)* [Contract Law in Imami Jurisprudence (Volume 2)]. Tehrān: Pejūheshgāh Ḥawzeh va Dāneshgāh va Samt [in Persian].
- 43) Moḥsenī, Sa'īd & Shafī'zādeh Kholanjānī, Moḥṣafā (1393 SH). *Mafhūm eshtebāh dar shakhṣ ṭaraf qarārdād va ta'sīr ān bar qarārdād (moṭāle'eh tatbiqī dar hoqūq Īrān va Farānse)* [The Concept of Mistake in the Person of the Contracting Party and Its Effect on the Contract (Comparative Study in Iranian and French Law)]. *Pejūheshnāmeḥ Andīshehā-ye Hoqūqī, Shomāreh 4* [in Persian].
- 44) Moḥsenī, Sa'īd (1386 SH). *Eshtebāh dar oṣāf shakhṣ ṭaraf qarārdād dar feqh Emāmīeh, hoqūq Īrān va hoqūq Farānse* [Mistake as to the Qualities of the Party to the Contract]. *Pažūheš'nāme-ye Hoqūq-e Islāmī* [Journal of Islamic Law Research], Issue 25 [in Persian]. doi:10.30497/law.2012.1286
- 45) Moḥsenī, Sa'īd (1390 SH). *Eshtebāh dar shakhṣ ṭaraf qarārdād (moṭāle'eh tatbiqī dar hoqūq Īrān va Farānse)* [Mistake in the Person of the Contracting Party (Comparative Study in Iranian and French Law)]. Tehrān: Dāneshgāh Emām Ṣādeq (AS) [in Persian].
- 46) Molitor, Philippe (1851). *Les Obligations en droit Romain: avec l'indication des rapports entre la Législation Romaine et le droit Français, Volume 1 n*, Paris: Librairie générale de H. Hoste.
- 47) Mūsawī Khoeī, Seyyed Abolqāsem (1419 AH). *Miṣbāḥ al-Fiqāhah fī al-Mu'āmalāt (Volumes 1, 2, and 3)*. Qom: Al-Nashr al-Islāmī [in Arabic].
- 48) Mūsawī Khoeī, Seyyed Abolqāsem (n.d.). *Al-Mustanad fī Sharḥ al-'Urwah al-Wuthqā*. [Place Unknown] [in Arabic].
- 49) Mūsawī Khomeinī, Seyyed Rūḥollah (1421 AH). *Kitāb al-Bay'* (Volumes 1, 2, and 4). Tehrān: Mo'asseseh Tanzīm va Nashr Āthār Imām Khomeinī (QDS) [in Arabic].
- 50) Najafī (Kāshef al-Gheṭā), Moḥammad Ḥosseīn (1359 AH). *Taḥrīr al-Majalleh (Volume 1)*. Najaf: Al-Maktabah al-Mortazawīyah [in Arabic].
- 51) Najafī, Moḥammad Ḥasan (1404 AH). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām (Volume 32)*. Beirut: Dār lhyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].

- 52) Novīn, Parvīz (1384 SH). Hoqūq madanī seh; dar 'oqūd va ta'ahhodāt; beh tor kolī en'eqād va enhelāl qarārdādhā [Civil Law Three; On Contracts and Obligations; Generally on the Conclusion and Dissolution of Contracts]. Tehrān: Tadrīs [in Persian].
- 53) Pimbert, Agnès (2017). Introduction au droit en fiches, Paris: Ellipses.
- 54) Qābel, Abolfazl (1393 SH). Barrasī eshtebāh dar oṣāf mohem morad mo'āmeleh [Study on Mistake in the Important Characteristics of the Transaction Subject]. Tehrān: Payām Movafaghiyat [in Persian].
- 55) Qāsemzādeh, Morteżā (1383 SH). Hoqūq madanī; oṣūl qarārdādhā va ta'ahhodāt nazari va karbordī [Civil Law; Principles of Contracts and Obligations Theoretical and Practical]. Tehrān: Dādgostar [in Persian].
- 56) Rabu, Gaylor (2019). Droit des obligations, Paris: Ellipses.
- 57) Ripert, Georges, Boulanger, Jaen (1965). Traite de droit civil: d'apres le traite de planiol, Paris: Librairie Generale de droit et de jurisprudence.
- 58) Sa'd, Maḥmūd Nabīl Ibrāhīm (1998). Al-Nazariyyah al-'Āmmah lil-Alzām (Volume 1). Beirut: Dār al-Nahḍah al-'Arabīyah [The General Theory of Obligation (Volume 1)] [in Arabic].
- 59) Ṣafā'ī, Seyyed Ḥossein (1375 SH). Maqālāt hoqūq madanī va hoqūq tatbīqī [Articles on Civil Law and Comparative Law]. Tehrān: Mizān [in Persian].
- 60) Ṣafā'ī, Seyyed Ḥossein (1383 SH). Qavā'id 'omūmī qarārdādhā [General Rules of Contracts]. Tehrān: Mizān [in Persian].
- 61) Shahidī, Maḥdī (1390 SH). Hoqūq madanī; tashkīl qarārdādhā va ta'ahhodāt (Volume 1) [Civil Law; Formation of Contracts and Obligations (Volume 1)]. Tehrān: Majd [in Persian].
- 62) Subḥānī, Ja'far (1414 AH). Al-Mukhtār fī Aḥkām al-Khyār. Qom: Mo'asseseh Emām Ṣādeq (AS) [in Arabic].
- 63) Tabrīzī, Javād bin 'Alī (1416 AH). Irshād al-Tālib ilā al-Ta'līq 'alā al-Makāseb (Volume 2). Qom: Mo'assesah Esmā'iliān [in Arabic].
- 64) Terré, Francois; Simler, philippe ; Lequette, Yves (2005). Droit civil - Les obligations, 10e édition, Paris: Dalloz.
- 65) Tūsī, Moḥammad bin Ḥasan (1400 AH). Al-Nihāyah fī Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatāwā. Beirut: Dār al-Ketāb al-'Arabī [in Arabic].
- 66) Ūber, Jean Luc va Dutiul, François Collart (1390 SH). Hoqūq ta'ahhodāt; qarārdādhā (Majīd Adīb, motarjem va moqeq) [Law of Obligations; Contracts (Majid Adib, Translator and Researcher)]. Tehrān: Mizān [in Persian].
- 67) Véronique, Nicolas, Droit des obligations. Le contrat, Paris: Ellipses, 2017.
- 68) Weill, Alex. Terré, François (1980). Droit civil: les obligations, Dalloz.
- 69) White-Tikker, Simon (1385 SH). Oṣūl qarārdādhā dar hoqūq Farānse (Hasan Rah-peyck, motarjem) [Principles of Contracts in French Law (Translated by Hasan Rah-peyck)]. Tehrān: Khorsandī [in Persian].
- 70) Yādgārṣālāhī, Salmān (1396 SH). Eshtebāh dar mozu'e mo'āmelāt va qarārdādhā bā barrasī dar hoqūq Īrān, feqh va royehe divān 'ālī keshvar [Mistake in the Subject Matter of Transactions and Contracts with Study in Iranian Law, Jurisprudence and the Practice of the Supreme Court]. Tehrān:

- Jangal va Jāvedāneh [in Persian].
- 71) Yazdi, Seyyed Moḥammad Kāẓem (1420 AH). Takmilat al-'Urwah al-Wuthqā. Qom: Ketābfroshī Dāvarī [in Arabic].
- 72) Yazdi, Seyyed Moḥammad Kāẓem (1421 AH). Ḥāshiyeh al-Makāseb (Volumes 1 and 2). Qom: Mo'asseseh Esmā'iliān [in Arabic].
- 73) <https://www.doctrine.fr/1/texts/codes/LEGITEXT000006070721/articles/LEGIARTI000006436271>.
- 74) https://iej.univ-paris1.fr/openaccess/reforme-contrats/titre3/stitre1/chap2/sect2/ssect1/para2-vices-consentement/#_ftnref9

